

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**ATÂ B. EBÎ REBÂH VE
FİKİH TARİHİNDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Abdullah Sacid ÖKSÜZ

İstanbul, 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**ATÂ B. EBÎ REBÂH VE
FİKİH TARİHİNDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

DANIŞMAN: DOÇ. DR. HASAN HACAK

Abdullah Sacid ÖKSÜZ

İstanbul, 2012

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı İSLAM HUKUKU Bilim Dalı Yüksek Lisans
öğrencisi ABDULLAH SACİD ÖKSÜZ'ın ATA B.EBİ REBAH VE FIKIH TARİHİNDEKİ
YERİ adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.07.2012 tarih ve 2012-19/1
sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliğiyle Yüksek Lisans Tezi
olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 31.10.2012.

- 1) Tez Danışmanı : DOÇ. DR. HASAN HACAK
2) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. SAMİ ERDEM
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET ERDOĞAN

ATÂ B. EBÎ REBÂH VE FIKİH TARİHİNDEKİ YERİ [ÖZET]

Atâ b. Ebî Rebâh, yaşadığı dönem itibariyle toplum nezdinde önemli bir yer edinmiş tabiûn âlimlerindendir. Devletin, yaşadığı dönemde resmi olarak hac konusunda görevlendirdiği bir âlimdir. Hz. Peygamber'in mirasını sahiplenen sahabe ile kendisinden sonraki nesil arasında önemli bir görev üstlenmiştir: geçmişten aldığı bilgi birikimini geleceğe aktarmak.

Atâ b. Ebî Rebâh, Mekke'de sahabenin önemlilerinden olan İbn Abbas'ın etrafında oluşan ilim meclislerinin altı önemli takipçisi öğrencilerinden biridir. Hocasının vefatı sonrasında onun ilim halkasının başına geçmiş, onun sözü ile fetva vermiş onun yolundan gitmiştir. Mekke'de İbn Abbas tarafından oluşturulan ilmi gelenek, silsilesinde hocasından sonra yer alan Atâ ve onun talebeleri ile devam etmiştir.

Dersleri esnasında ve kendisine gelen soruları cevaplarken hadislerden, sahabe sözü ve uygulamalarından, yaşadığı dönemin uygulamalarından yararlanmıştır. Bunların yanında kendi görüşlerini de ortaya koyabilmiştir.

‘Atâ ibn Abî Rabâh and His Role in The History of Fiqh [ABSTRACT]

Being the only scholar officially authorized to answer questions about the pilgrimage, ‘Atâ b. Abî Rabâh has taken on a significant task of transmitting knowledge inherited from the past to the future, in other words, being bridge between sahâba owning the legacy of the prophet and the next generations.

‘Atâ b. Abî Rabâh is one of the six important followers of the science council formed around İbn ‘Abbâs who is one of the significant sahâbîs in Mecca. After the death of his teacher he headed to the council, issued fatwas according to his opinions, thus followed in his footsteps. This scientific tradition emerged around İbn ‘Abbâs has been maintained by ‘Atâ who has succeeded him and his disciples.

While answering the questions directed towards him and during his lectures he has utilized hadîths, fatwas and practices of sahâba and practices of the era he has lived. In addition to these, he has been able to put forward his own opinions.

ÖNSÖZ

İslami ilimler tarihinin gelişimi hakkında yapılacak çalışmalar, sonraki gelişmeleri ve tartışmaları bir zemine oturtmak suretiyle anlamak için son derece önemlidir. Yapılacak bu tür araştırmalara giriş mahiyetinde ise erken dönem olayları ve şahısları ile ilgili çalışma yapmanın önemi büyüktür.

Erken dönemde yaşamış ve yaşadığı dönemin öncesi ve sonrasında yapılmış ve yapılacak ilmi faaliyetleri birbiri ile buluşturma adına önemli bir vazife görmüş pek çok alim olduğu kuşkusuzdur. Atâ b. Ebî Rebâh da İslam hukukunun oluşum sürecinde önemli bir figür olması, yaşadığı bölge ve dönemin özellik arzetmesi itibariyle tezimize konu teşkil etmiştir.

Hizmet Peygamber'in vefatı ile birlikte genişleyen İslam coğrafyası içerisinde farklı yerleşim yerlerinde meskûn olmak ve ilim merkezleri oluşturmak suretiyle İslami bilgi birikimini sonraki nesillere aktarma hususunda önemli bir görevi yerine getiren sahabenin önemlilerinden birisi İbn Abbas'tır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan Atâ b. Ebî Rebâh ise İbn Abbas'ın ilim meclisine devam eden altı seçkin talebesi içerisinde yer alarak hocasının ilmi geleneğini aynı ilim meclisi ve bölgede devam ettirmiştir. Kendisinin öneminin ortaya konulmuş olması için hayatı ve fıkıh tarihindeki yerini çalışma konusu yapmak suretiyle genelde İslami ilimler, özelde ise fıkıh tarihine katkıda bulunmaya çalıştık.

Çalışmamız süresince bir araya geldiğimiz zamanlarda görüşleri ile ufuk açıcı önerilerde bulunan ve elde ettiğimiz sonuçları dinleyerek gayretlenmemizi sağlayan bütün arkadaşlarıma, ağabeylerime ve hocalarıma, tez çalışmamızın başından sonuna kadar göstermiş olduğu anlayış için ayrıca kıymetli hocam Doç. Dr. Hasan Hacak'a teşekkürü borç bilirim.

Abdullah Sacid Öksüz

Acıbadem, 2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR.....	VI

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE SINIRLARI	3
II. TEZİN KAYNAKLARI	3
III. TEZDE İZLENEN YÖNTEM.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN HAYATI

I. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN HAYATI	10
A. KÜNYESİ, NİSBESİ, DOĞUM YILI	10
B. AİLESİ	11
C. YAŞADIĞI YER	12
D. GEÇİMİ.....	12
E. AHLAKİ YÖNÜ	12
F. FİZİKİ YAPISI	15
G. VEFATI.....	16
II. YAŞADIĞI DÖNEM/BÖLGE.....	17
A. COĞRAFİ AÇIDAN.....	17
B. SİYASİ AÇIDAN	18
a. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi.....	18
b. Emevîler Dönemi.....	19
c. İlmî Açıdan.....	22
d. Fukaha-İktidar İlişkisi	24
III. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN İLMİ KİŞİLİĞİ.....	25
A. HOCALARI	28
a. İbn Abbas.....	30
b. Câbir b. Abdillâh	33
c. Rivayette Bulunduğu Kimseler	35
B. ÇAĞDAŞLARI.....	40
a. Ashâb-ı İbn Abbâs.....	43
C. TALEBELERİ	48

a. Amr b. Dînâr.....	49
b. İbn Cüreyc	51
c. Kays b. Sa‘d.....	53
d. İbn Ebî Necîh.....	54
e. Süleymân b. Mûsâ.....	55
D. HOCALIK DÖNEMİ VE İLİM HALKASI.....	57
a. Ders İşleme Metodu.....	60
E. ATÂ B. EBÎ REBÂH VE TOPLUM.....	62
F. TEMAYÜZ ETTİĞİ ALANLAR.....	63
G. ATÂ B. EBÎ REBAH VE FIKIH.....	64
H. ATÂ B. EBÎ REBÂH VE RE‘Y.....	65
I. ATÂ B. EBÎ REBÂH‘A YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER.....	66
İ. ESERİ.....	66
IV. ATÂ B. EBÎ REBÂH‘IN SİYASÎ KİŞİLİĞİ.....	67
A. YÖNETİCİLERLE İLİŞKİSİ.....	67
B. MUHALEFETİ.....	68
C. GÖREVLERİ.....	69
İKİNCİ BÖLÜM	
ATÂ B. EBÎ REBÂH‘IN FIKHÎ GÖRÜŞLERİ	
I. LİTERATÜRDE ATÂ B. EBÎ REBÂH	75
A. CEVAP USLUBU	77
B. USÛLÜ.....	79
II. FURÛ‘ VE MUÂMELÂTA DAİR GÖRÜŞLERİ.....	79
A. ATÂ B. EBÎ REBÂH‘IN İBADETLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	80
a. Temizlik	80
b. Namaz.....	84
c. Oruç.....	88
d. Zekat.....	89
e. Kurban	89
B. ATÂ B. EBÎ REBÂH‘IN KAMU HUKUKU İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ	90
C. ATÂ B. EBÎ REBÂH‘IN HUKUKU İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ.....	90
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	94
KAYNAKÇA.....	96

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin (oğlu)
bkz.	: Bakınız
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
No.	: Numarası
t.y.	: Baskı tarihi yok
thk.	: Tahkiki yapan
v.	: Vefatı
v.b.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
y.y.	: Baskı yeri yok
trc.	: Tercüme eden

GİRİŞ

İslâmi ilimlerin erken dönemi içerisinde değerlendirilebilecek Hz. Peygamber sonrası ilmi faaliyetlerin tarihi seyri, bu faaliyetlerde etkin rol oynayan ulema ve yerleştikleri ilim merkezleri hakkında çalışma yapmak, İslami ilimlerin gelişimi, zaman içerisinde müstakil hale gelmesi gibi konularda önemli katkıları beraberinde getirecektir.

Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte İslam dünyasının coğrafi sınırlarının gelişmesi ve siyasi faaliyetlerin artması yanında farklı coğrafyalarda farklı kültürlerin İslamla karşılaşması, ilmi olarak da faaliyetlerin artmasına sebep olmuştur. Bu faaliyetlerin yürütücüleri, yerleşim merkezleri ile paralel olarak ortaya çıkan ilim merkezlerinde ilmi birikimlerini aktaracakları öğrencilerinin kendi etraflarında bir araya gelmesi ile oluşan ilim halkalarının kurucuları olan sahabedir.

Sahâbenin ilim halkalarında yetiştirdikleri talebelerinin oluşturduğu ve isim olarak tâbiûn denen tabaka ise hocalarından aldıkları ilmi birikimi onların vefatları ile birlikte gerek aynı meclisin devamı ile gerekse farklı ilim merkezlerinde kendi ilim meclislerini kurmak suretiyle bir sonraki nesle aktarmışlardır. Bu itibarla da geçmişle gelecek arasındaki köprü vazifesi görmüşlerdir.

Erken dönem ilmi faaliyetlerin yürütücüleri ile ilgili olarak Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân ve Zührî arasında geçen ve dönemin uleması hakkında önemli bilgiler ortaya koyan diyalog son derece önemlidir. Abdülmelik b. Mervân'ın ilmi faaliyetler çerçevesinde farklı ilim merkezlerine yolculuklar yapan Zührî'ye ilim merkezlerinde söz sahibi olan ulemanın kimler olduğunu sorması ile gelişen diyalogda ortaya çıkan sonuç, mevâlî'nin dönemin ilmi faaliyetleri noktasında etkin bir rol oynadığıdır.¹

Tabiûn döneminde farklı ilim merkezleri olmakla birlikte, ulemanın ekseriyetinin özellikle iki bölgede, yani Irak ve Hicâz bölgelerinde toplanması

¹ Hakim en-Nisaburi, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed (v.405/1014), *Ma'rîfetü ulumi'l-hadis*, thk. Muazzam Hüseyin, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1397/1977, I, 198; Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat, 3. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, V, 85

sebebiyle, ilmi faaliyetler buralarda yoğunlaşmış, bu bölgeler de kendi içerisinde etkinlik bakımından farklı merkezlere ayrılmıştır. Buna göre Irak'ta Kufe ve Basra, Hicaz'da ise Medine ve Mekke ilim merkezleri oluşmuştur.

Çalışmamıza konu teşkil edecek olan Atâ b. Ebî Rebâh'ın yaşadığı ve Hicaz bölgesi içerisinde değerlendirilen Mekke, aslında her sene hac mevsiminde bütün İslam şehirlerinden gelen alimlerin en önemli ortak toplanma yeri olması hasebiyle büyük önemi haizdir. Diğer önemli bir merkez olan Medine'nin ise farklı bazı üstün yönlerinden söz edilebilir. Mekke'nin fethinin Hz. Peygamber'in vefatından sadece iki sene önce olması, buna rağmen Hz. Peygamber'in Mekke'nin fetihinden sonra dahi Medine'de kalmaya devam etmesi dolayısı ile âlim sahâbenin de O'nun etrafında bulunması, ayrıca Hz. Ömer'in fakih sahâbeyi fetva verme konusunda kendilerine danışmak için Medine'de tutması gibi nedenlerden dolayı Medine ön plana çıkmıştır. Mekke'deki ilmi faaliyetler ise özellikle hac mevsiminde yoğunlaşmıştır. Sahabenin fetihler sonucu tebliğ ve irşat için diğer şehirlere gitmeleri ise faaliyetlerin Irak gibi diğer ilim merkezlerinde de artmasına sebep olmuştur.

Sınırlı bir süreliğine de olsa hac mevsimi, belki de hiç bir merkezde oluşmayacak bir alimler toplantısına ev sahipliği yapmasıyla önemli bir potansiyeli beraberinde getirir. Bu itibarla da Mekke ilim merkezinin önemi diğerlerinin yanında biraz daha farklı bir durum arzeder. Aynı anda İslam coğrafyasında, etrafında ilim halkaları oluşan toplumun kanaat önderi mesabesinde bulunan alimler aynı bölgede toplanma imkanı elde etmektedir. Bu durum ise farklı ilim merkezlerindeki ilmi faaliyetlerin alimler tarafından bilinmesinin yanında etkileşimin de kapısını aralamaktadır.

İslam dünyasındaki önemli ilim merkezlerinden Mekke'de Hz. Peygamber sonrası bazı alimler toplumun yönlendiricileri olmuştur. Bunlardan ilim halkası oluşturması yönüyle öne çıkanlardan belki de ilk akla gelecek sima İbn Abbas'tır. Ömrünün son yirmi yıla yakın bölümünü Mekke'de meskun olarak geçiren İbn Abbas, etrafında oluşturulan ilim halkalarında farklı farklı ilim dallarıyla uğraşan talebe gruplarına dersler vermiş, bunun yanında özel olarak da altı talebesi olmuştur. Bu altı talebesi kendisinden edindikleri ilmi birikimi gelecek nesle aktarma yönünde önemli bir vazife icra etmiştir. Haklarında çalışmamızın ilgili yerinde bilgi verilecek altı talebe

arasında İbn Abbas'ın meclisinde onun görevini devralarak devam ettirecek olan Atâ b. Ebî Rebâh da vardır.

Atâ b. Ebî Rebâh, çocukluk dönemini Hz. Osman'ın son zamanları ve Hz. Ali'nin hilafeti sırasında geçirmiş, ilmi gelişimini Emevilerin ilk zamanlarından yaklaşık olarak h. 70'li yıllara kadar tamamlamıştır. Bu tarihten vefatı olan h. 115 yılına kadar özellikle Mekke'de gerek toplum gerekse yönetim tarafından kendisine değer atfedilmiş ve ilmi manada söz sahibi bir alim olarak özelde fıkıh, genelde ise İslami ilimlerin gelişimine katkıda bulunmuş bir alimdir.

I. TEZİN KONUSU VE SINIRLARI

Bu tezin konusu Atâ b. Ebî Rebâh'ın hayatının ve fıkıh tarihindeki yerinin incelenmesidir. İncelememizde doğumundan vefatına kadar geçen süre zarfında geçirdiği dönemler kronolojik olarak ele alınacaktır. Bunların yanında ahlaki, ilmi ve siyasi kişiliği söz konusu edilecektir. Ahlaki kişiliği içerisinde ibadet hayatı, zühdü, ahlak anlayışı gibi hususlara temas edilecek ve bunlarla ilgili bazı değerlendirmeler sunulacaktır. İlmi kişiliği içerisinde kendisine talebelik yaptığı hocaları, rivayette bulunduğu şahısları, birlikte ders halkalarında tedrisatta bulunan arkadaşları ve bunlar arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeler yer alacaktır. Siyasi kişiliği başlığında ise resmi olarak görevleri, yöneticilerle olan diyalogları, siyasi düşüncesi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Fıkıh Tarihindeki yeri ile kastedilen ise yaşadığı dönem ve bölge itibariyle ilmi, siyasi gelişmeler ve bu gelişmeler içerisinde Atâ'nın durumu, hoca-talebe ilişkileri, halefi ile selefi arasındaki işlevi ve fıkhi görüşlerinin incelenmesidir.

II. TEZİN KAYNAKLARI

Tezin oluşum sürecinde yararlanılan pek çok kaynak söz konusudur. Bunlar arasında tarih, tabakat, rical, hadis gibi farklı alanlarda telif edilmiş kaynaklar yer almaktadır.

Genel itibariyle yaşadığı dönemin İslam tarihi bakımından erken dönem olması hasebiyle, ağırlıklı olarak Atâ b. Ebî Rebâh'ın vefat tarihine en yakın kaynaklar dikkate alınmaya çalışılmıştır.

Tabakat literatürü içerisinde yer alan ve hakkında bilgi vereceği şahısları yaşadığı bölge, rivayette bulunduğu şahıslara göre sınıflandırmaya tabi tutan İbn Sad'ın *et-Tabakât*'ını, özellikle ilgili bölümleri hoca-talebe ve çağdaş ilişkisi, dönemin siyasi ve ilmi gelişmeleri odaklı olmak üzere mümkün olduğunca değerlendirmelere tabi tutarak incelemeye çalıştık. Atâ b. Ebî Rebâh'ın hayatı ile ilgili temel bilgileri başta İbn Sa'd'ın eserinden olmak üzere hayatı ile ilgili farklı bilgiler içerdiğini düşündüğümüz İbn Maîn'in *Kitâbu't-târih* ve *Ma'rifeti'r-ricâl*, Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebîr* gibi tabakat, terâcim ve tarih literatürüne ait eserlerinden yararlanmak suretiyle şekillendirmeye çalıştık.

Tarih literatürüne dâir özellikle Fesevî'nin *Kitâbü'l-Marife ve't-Târih*'i ve Hatib el-Bağdâdî'nin *Tarih-u Bağdâd*'ı ile diğer bazı kaynaklar kullanılmıştır. Fesevî'nin eserinde Atâ b. Ebî Rebâh'ın yaşadığı dönemin gelişmeleri, şahsi hayatı ile ilgili bazı önemli bilgilere ulaştık. Aynı bilgilere Fesevî'den asırlar sonra yaşamış Bağdâdî, Mizzî ve Zehebî gibi alimlerin eserlerinde de rastladık. Bağdâdî'nin eseri hayli geniş bilgiye derli toplu olarak ulaşabildiğimiz ve nisbeten erken dönem sayılabilecek (h. 460'lar) bir kaynak olması hasebiyle önemlidir.

Atâ'nın fikhî görüşleri hakkında son derece zengin materyalin yer aldığı Musannef türünde, Abdürrezzak'ın *el-Musannef*'i ile İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i çokça yararlandığımız kaynaklardandır. Bunlardan daha çok Abdürrezzak'ın eserinden faydalanmaya gayret ettik. Bunun sebebi ise Abdürrezzak'ın İbn Cüreyc'in talebesi olmasıdır. Zira İbn Cüreyc, Atâ b. Ebî Rebâh'ın görüşlerinin sonraki nesillere aktarılmasında birinci derecede rol oynayan şahsiyettir. Bunun yanında aktardığı bu görüşler büyük oranda Musannef türü eserlerde yer almaktadır. Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde Atâ'nın rivayet zincirinde yer aldığı haberler yaklaşık olarak her birinde iki bin rivayetin üzerindedir. Bunun yanında iki eserde de konu, metin ve ravi olarak aynı olan rivayetler yanında bunların farklılık arzettiği rivayetler de söz konusudur. Örneğin Atâ b. Ebî Rebâh'ın aile hukuku içerisinde yer alan nikah lafızları ile ilgili görüşü Abdürrezzak'ta yer alırken İbn Ebî Şeybe'de yer almamaktadır. Bunun aksi olduğu durumlar da söz konusudur.

Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde, Atâ b. Ebî Rebâh'ın fikhî görüşlerinin varlığı yanında gerek hocaları gerekse çağdaşları arasında görüş

benzerlikleri ve farklılıkları da yer almaktadır. Bu durum gerek Atâ'nın gerekse onunla aynı veya daha sonraki dönemlerde yaşamış alimlerin kimlerden etkilendiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Alimler arasındaki çağdaşlık veya hoca-talebe ilişki noktasında da bu durumun önemi ortaya çıkmaktadır. Zira Atâ ile tek rivayette veya farklı rivayetlerde aynı görüşü ifade eden kişiler söz konusudur. İsimleri Atâ ile birlikte zikredilen sözkonusu alimlerin benzer görüşleri, onların aynı hocadan ders aldıkları izlenimini vermektedir.

Atâ'nın kendisine gelen sorulara cevap verirken takip ettiği metodun belirlenmesi noktasında yine musannef türü eserlerin önemli bir işlevi vardır. Zira bu eserlerde yer alan rivayetler içerisinde çokça yer alan soru cevap diyalogları vasıtasıyla Atâ'nın sorulara cevap verirken hangi usulü takip ettiğini öğrenmekteyiz.

Bunlar haricinde çalışmamıza konu teşkil edecek dönem ve bölge ile ilgili olmak üzere özellikle hoca-talebe ilişkisi, ilim merkezleri ve alimlerin yerleştiği bölgeler noktasında genel bir şablonun oluşmasında önemli katkısı olan çalışmalar da vardır. Atâ b. Ebî Rebâh'ın yaşadığı dönem, öncesi ve sonrası ile ilgili gerek şahıs, gerek siyasi olaylar ve gerekse ilmi gelişmelerin konu edildiği ilgili tez, makale, ansiklopedi maddeleri bu çalışmalar içerisinde yer almıştır.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın içerisinde yer aldığı modern çalışmalara gelince, bunlardan birisi Necm Abdullah İbrahim el-İsâvî'nin *Fıkhu'l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh ve menhecuhû fih* isimli çalışmasıdır.² Yazarının bu alanda özel olarak ilk çalışma olduğunu ve Atâ'nın şahsi hayatı, ilmi kimliği, fıkhi görüşleri ve metodu üzerinde yoğunlaştığını belirttiği çalışmasında Atâ'nın şahsı ile ilgili bölümlere, detaylara girmeden ve genellikle Zehebî ve Nevevî gibi alimlerin tabakat kitaplarını esas alarak şekil verdiği görülmektedir. Çalışmada Atâ'nın sahabe ve tabiundan olmak üzere ikiye ayırdığı hocalarını ve öğrencilerini hoca-talebe ilişkisine yönelik herhangi bir ölçüye yer vermeksizin ve sadece hayatları ile ilgili kısa birkaç cümle halinde, çoğunlukla tabakat kitaplarında yer alan ravisi olduğu ve kendisinden rivayet eden kişiler arasından seçerek belirlediği söylenebilir. Çalışmanın geri kalan ve büyük bir bölümünü oluşturan kısmında Atâ'nın fikhî görüşlerine ulaştığı yöntemlerle ilgili örnekler vermekte ve

² Necm Abdullah İbrahim el-İsâvî, *Fıkhu'l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh ve menhecuhû fih*, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010

bunlarla ilgili bazı çıkarımlar yapmaktadır. Fıkhi görüşlerinin bir kısmında mezheplerin ve Atâ'nın, yazarın çıkarımı ile, gerekçeli görüşlerine yer verilmiştir. Görüşlerinin büyük bölümünde ise Atâ'nın ilgili konularda görüşlerine ve bu konulardaki farklı düşünenlerin isimlerine temas edilmekle yetinilmiştir. Bu çalışmada, Atâ'nın hayatı ile ilgili bölümde tabakat bilgileri ile yetinilmiş ve değerlendirmelere yer verilmemiş olması yanında Atâ b. Ebî Rebâh'ın fikhî görüşleri hususunda sayıca çokluk ve çeşitlilik göze çarpmaktadır.

Diğer bir çalışma da Muhammed b. Abdilazîz'in *Fıkhu Atâ b. Ebî Rebâh fi'l-menâsik* isimli çalışmasıdır.³ Yazar, Atâ'nın hayatı, ilmi hayatı, hocaları ve talebeleri, toplum ve yönetimle ilişkisi gibi konulara değinmiştir. Hoca talebe ilişkisine temas etmeksizin rivayet ettiği kişileri hocası ve kendisinden rivayet edenleri de öğrencisi kabul edip bazılarının ismini zikretmekle yetinmiş, haklarında herhangi bir bilgi vermemiştir. Çalışmaya başlık olan hac ibadeti ile ilgili genel tanımlamalar yapmış, ardından meseleler hakkında zikredilen görüşleri ve görüş sahiplerinin ismini belirtmiş, bu görüşlerin delillerini ortaya koymuş ve nihayet bunlar arasında tercihte bulunmuştur. Atâ'nın görüşlerini ise ağırlıklı olarak İbn Ebî Şeybe'nin el-Musannef'inden almaya çalışmış, burada olmayanları ise İbn Kudâme'nin el-Muğni'sinden çıkarmaya çalışmıştır.

Abdülvahid Bekr İbrahim Âbid'in hazırlamış olduğu *Atâ b. Ebî Rebâh ve cühûduhû fi't-Tefsîr* isimli çalışma da modern çalışmalar arasında zikredilebilir.⁴ Yazar, tezinin ilk bölümünde Atâ'nın yaşadığı dönemin siyasi olayları ve bu olayların o döneme etkileri, şahsi hayatı, ilmi konumu, öğrenciliği, hocaları, talebeleri, Atâ'nın güvenilirliği ve tefsir, hadis, fıkıh ilmindeki yerini konu etmiştir. İlgili başlıklar altında elde ettiği verileri değerlendirmeye ve yorumlarla birlikte incelemeye çalıştığı görülmektedir. Hoca-talebe ilişkisine işaret etmeksizin hocaları ve talebeleri hakkında kısa birkaç cümle halinde bilgiler vermekle yetinmiştir. Hoca ve talebelerini belirlerken bir ölçüden söz etmemiş, rivayet ettiği ve kendisinden rivayet edenlerden bazılarını

³ Muhammed b. Abdilazîz, *Fıkhu Atâ b. Ebî Rebâh fi'l-menâsik*, y.y, 1429/2008

⁴ Abdülvahid Bekr İbrahim Âbid, *Atâ b. Ebî Rebâh ve cühûduhû fi't-Tefsîr*, Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-kura Üniv., Danışman: Vasiyullah b. Muhammed Abbas, 1412/1992

hocası ve talebesi olarak zikretmiştir. İkinci bölümünde tezin ağırlıklı konusu olarak tefsirdeki yeri ve çalışmaları, metodu, ayetlere getirdiği örnek yorumlar ele alınmıştır.

Harald Motzki'nin hazırlamış olduğu *The Origins of Islamic jurisprudence: Meccan fiqh before the classical schools* isimli çalışma da modern çalışmalar arasında önem arz etmektedir.⁵ Yazar Almanca olarak hazırladığı, Marion H. Katz tarafından İngilizceye tercümesi yapılan çalışmasında, Abdürrezzak'ın el-Musannef'inde yer alan ravilerden sadece Mekkeli olanları incelemiştir. Bunlar arasında da İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'ye ait haberleri esas almıştır. Nikah ve talak bölümlerindeki rivayetleri ele almıştır. Yazar çalışmasında Atâ'nın talebelerinin ondan yaptıkları aktarımlarının incelenmesi ve değerlendirilmesini yapmış, bunlarla ilgili istatistiki sonuçlar ortaya koymuştur. Atâ'nın kendilerinden rivayet ettiği kimseleri rivayet zincirlerinde geçme yoğunluğuna göre ortaya koymuş ve Ata'nın rivayette bulunduğu kişiler (sahabe, çağdaş), rivayetinin içeriği, Atâ-İbn Cüreyc, Atâ-Amr b. Dînâr arasındaki rivayetlerin aktarım sayısı noktasında değerlendirmeler ve istatistiki bilgiler sunmuştur. Ayrıca İbn Abbas, Atâ, İbn Cüreyc, Amr b. Dînâr'ın gerek birlikte gerekse ayrı olarak bulundukları rivayet zincirlerini hadis, görüş, uydurma olup olmadığına işaret edecek şekilde içerik olarak incelemiştir.

Atâ hakkında yapılan çalışmalara tez çalışması belli bir aşamaya geldikten sonra sonra ulaşılabilmiştir.

Tezimizin Atâ hakkında yapılan çalışmalardan farklarından birisi konuyu işleme örgüsüdür. Hoca-talebe ve çağdaş belirleme kriterleri ve tercihleri farklılık arz etmektedir. Bunların yanında teze konu teşkil eden şahsın hocaları, talebeleri ve çağdaşları arasındaki ilişkiler üzerinde durulmaya çalışılması da bu alanda yapılmış yabancı kaynaklardan ayrıldığı noktalardandır.

Tezimizde kronolojik bir metod gözetilmesi, Atâ'nın hayatı, yaşadığı dönemin siyasi ve ilmi durumu hakkında değerlendirmeler yapılması onun benzer diğer çalışmalardan ayrıldığı hususlardandır. Hocaları, talebeleri ve çağdaşları ile arasındaki ilişkilere vurgu yapılarak ders halkası ve ders işleme metodu, sorulara verdiği cevaplarda kullandığı ifadeler ve argümanlar da yine tez içerisinde üzerinde durulan

⁵ Harald Motzki, *The Origins of Islamic jurisprudence: Meccan fiqh before the classical schools*, çev: Marion H. Katz, Leiden: E.J. Brill, 2002

hususlardandır. Nihayet örnek olması açısından bazı fikhî konulardaki görüşleri üzerinde de ayrıca durulmuştur.

III. TEZDE İZLENEN YÖNTEM

Tezin oluşum sürecinde izlenen yönetime gelince, Atâ b. Ebî Rebâh'ın hayatına dair olmak üzere pek çok kaynaktan başlık olarak hayatı ile ilgili bilgilerin yer verildiği bölümler yanında, genel taramalar yapmak suretiyle bu başlıklar altında yer almayan bilgilere ulaşılmaya da çalışılmıştır. Bunlar bir sınıflandırmaya tabi tutularak ilgili başlıklar içerisinde ele alınmaya çalışıldı.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın hayatının farklı yönleri detaylı olarak ve elde edilen verilerin değerlendirilmesi neticesinde oluşturulmaya çalışılmıştır. Onun hakkında farklı bağlamlarda gelen bilgiler birlikte değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın hayatı ile ilgili bilgiler farklı literatürdeki eserlerden teyit edilerek ortaya konmaya çalışıldı. Bunlar arasında tarih olarak en erken kaleme alınanlara ve bazen de örnek oluşturması bakımından daha sonraki tarihte ortaya konmuş eserlere atıflarda bulunulmaya çalışıldı.

Çalışmamız içerisinde örneğin hoca-talebe ilişkisini, elimizde mevcut verileri aktarıcı-aktarılan bağlamında bir değerlendirmeye tabi tutarak belirlemeye çalıştık. Bu noktada Atâ'nın içerisinde yer aldığı rivayetlerin bulunduğu Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinden bir belirlemeye gittik. Bu belirleme bize Atâ'nın hocaları ve talebeleri hakkında zihnimizde bir şablon oluşturmamız noktasında yardımcı oldu. Bunun yanında çağdaşları hakkında da fikirler edinmemizi yine bu çalışma sağladı.

Özellikle çalışmamıza konu teşkil eden Atâ b. Ebî Rebâh'ın, gerek ravi gerekse görüş sahibi olarak içerisinde yer aldığı rivâyetlerin değerlendirilmesi, yorumlanması bize onun hayatı ve ilmi yönü hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Bu manada Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin eserleri hem bu bilgilere ulaşmamıza hem de görüşlerinin ortaya çıkarılmasında önemli derecede kaynaklık etmiştir. Bu eserlere atıfta bulunurken rivayet numaraları esas alınmıştır.

Fıkhi görüşleri bölümünde ise örneklik teşkil etmesi bakımından ibadetler, kamu ve özel hukuk alanındaki Atâ b. Ebî Rebâh'ın görüşlerine yer verildi. Görüşlerini daha çok Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin eserinden belirlemeye çalıştık. Ayrıca

Atâ'nın ortaya koyduğu, öğrencilerinin veya kendisinden rivayette bulunanların aktardığı görüşlerinin usul açısından oluşum süreci hakkında elimizden geldiğince bilgi vermeye gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN HAYATI

I. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN HAYATI

A. KÜNYESİ, NİSBESİ, DOĞUM YILI

Künyesi Ebû Muhammed⁶ ve nisbeleri el-Kureşî, el-Fihri, el-Mekkî'dir.⁷

Atâ b. Ebî Rebâh, Yemen'in Cened şehrinde⁸, bizzat kendisinin ifadesine göre, Hz. Osman'ın (v. 35/656) halife olmasından iki yıl sonra hicrî 27 yılında dünyaya gelmiştir.⁹

Mekke'ye nasıl geldiği konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Atâ'nın öğrencileri tarafından aktarılan Hz. Osman'ın katlini hatırladığına dair sözleri¹⁰, O'nun Mekke'ye gelişinin 5-6 yaşlarından evvel olduğunu göstermektedir. Yetişme dönemi Mekke şehrinde geçmiştir.¹¹

Atâ'nın azatlı bir köle olduğu bilinmekle birlikte ne zaman azat edildiği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Benî Cumah veya Benî Fihri'den Ebî Meysere b. Ebî Huseym'in mevlâsı olduğu¹² tabakat kitaplarında yer almaktadır. Efendisinin Habîbe bint Meysere b. Ebî Huseym olduğu¹³ yönünde bir rivayetin yanında Hz. Ömer'in (v. 23/644) Mekke valisi Âli Ebî Huseym'in mevlâsı¹⁴ olduğuna dair de bir

⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri (v. 230/845), *et-Tabakatü'l-kübra*, Beyrut: Dâr-u Beyrut, 1957/1377, V, 468; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (v. 354/965), *Meşahiru ulemai'l-emsar*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995, 106; Mizzi, Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (742/134), *Tehzibü'l-Kemal fi esmai'r-ricâl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992/1413, XX, 70; İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim (v. 235/849), *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame, Cidde : Darü'l-Kible, 2006/1427, 35069

⁷ Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisi (v. 277/890), *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, riv. Abdullah b. Cafer b. Dürüsteveyh; thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Medine: Mektebetü'd-dâr, 1410, II, 158; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris (v. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dil*, ofs Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Haydarabad: 1952/1371, VI, 330; Mizzi, *Tehzibü'l-kemâl*, XX, 70

⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 467; İbn Hibban, *Meşahir*, 106

⁹ İbn Hibban, *Meşahir*, 106; Mizzi, *Tehzibü'l-kemâl*, XX/84

¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 468

¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 467; İbn Hibban, *Meşahir*, 106

¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 467

¹³ Fesevî, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 158; Mizzi, *Tehzibü'l-kemâl*, XX, 75

¹⁴ İbn Hibban, *Meşahir*, 106; Mizzi, *Tehzibü'l-kemâl*, XX, 70

bilgi bulunmaktadır. Âli Ebî Meysere b. Ebî Huseym el-Fihri'nin mevlâsı¹⁵ olduğu yönünde de bir rivayet vardır.

B. AİLESİ

Annesinin ismi Bereke¹⁶, babası Ebû Rebâh'ın ismi de Eslem'dir.¹⁷ Her ikisinin de siyâhî olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁸ Babasının Nûbeli olduğu ve cami inşaatında çalıştığı yönündeki bilgiden¹⁹ onun herhangi bir ilmi faaliyet içinde olmadığı sonucu çıkarılabilir. Muhtemelen cariye olan annesinin kimin cariyesi olduğu hakkında bir bilgi kaynaklarda yer almamıştır.

İncelediğimiz kaynaklarda Atâ'nın eşi ile ilgili bir bilgi de yer almaz. Oğlunun h. 155 yılında 86 yaşında vefat ettiği bilgisinden²⁰ Atâ'nın en geç h. 70 yılından önce evlenmiş olabileceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Atâ'nın çocukları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Sadece babalarından nakilde bulundukları bilgisine ulaşılmaktadır. Atâ'nın Ya'kûb b. Atâ isminde zaman zaman kendisinden de hadis rivayetinde bulunan ve kaynaklarda hakkında zayıf, münkiru'l-hadis gibi pek olumlu şeyler söylenmeyen bir oğlu vardır.²¹ Ya'kûb haricinde bir de Hallâd isminde bir oğlunun olduğu ve babasından rivayette bulunduğu bilgisi kaynaklarda geçmektedir.²²

Atâ b. Ebî Rebâh'ın kızları hakkında da kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Bununla birlikte Abdullah b. Keysân²³ ve Süvâr b. Hakem el-Horasânî'nin²⁴ isimleri

¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 467

¹⁶ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 18; Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 76-77

¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 467; İbn Ma'in, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'in b. Avn el-Bağdadi (v. 233/848), *Kitâbü'l-tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, 1979/1399, V, 78

¹⁸ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 76-77

¹⁹ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 763

²⁰ İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (v. 354/965), *Kitâbü's-sikât*, Haydarabad, 1393/1973, VII, 639

²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/489; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IX, 211; İbn Adi, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcani (v. 365/976), *el-Kamil fî duafai'r-ricâl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997, VIII, 463

²² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 366

²³ İbn Hibban, *Meşahir*, 112

kaynaklarda Atâ'nın damadı olarak geçmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak onun iki tane kızının olduğu söylenebilir.

Atâ'nın Ubeydullah isminde bir kardeşinin olduğu İbn Ebî Hâtim'in (v. 327/938) *el-Cerh ve 't-Tadil*'inde yer almakla birlikte hakkında yeterli bilgi yoktur.²⁵

C. YAŞADIĞI YER

Atâ b. Ebî Rebâh'ın doğum yeri olarak Yemen'in Cened şehri, bunun yanında yetiştirme yeri olarak ise Mekke şehri zikredilir.²⁶ Tarihi ve kaldığı müddet belli olmamakla birlikte bir süreliğine Medine'ye gitmekle²⁷ birlikte vefatına kadar Mekke'yi yerleşme yeri olarak tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın ilk eğitiminin, ilim yolculuğunda katettiği ilmi mesafelerin, ilk hocalık deneyiminin, ileri düzeyde ilmi faaliyetlerinin yöneticiliğinin ve nihayet vefatının Mekke'de olduğunu kaynaklardaki bilgiler ışığında söyleyebiliriz.

D. GEÇİMİ

Atâ'nın nasıl geçindiği konusunda ayrıntılı bir bilgi olmamakla birlikte bu konuda gelen bir rivayete göre dostlarının ve devlet ricalinin hediye kabilinden verdikleri ile geçimini sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.²⁸ Bunun yanında O'nun ticaret veya herhangi bir meslekle uğraştığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

E. AHLAKİ YÖNÜ

Atâ b. Ebî Rebâh toplum, ulema ve iktidar nezdinde saygın yeri olan bir şahsiyettir. Dini yaşantısına ve ahlaki özelliklerine işaret edilmek üzere hakkında olumlu fikirler zikredilir. Mütevazı bir hayat sürmüştü²⁹, toplum ve ulema nezdinde takdir

²⁴ İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VI, 422

²⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, IX, 9

²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 467

²⁷ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 443

²⁸ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 80; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 84

²⁹ İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (v. 681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebna'z-zaman mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-ayan*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1968, III, 262;

edilmiş³⁰, hayatta olan hocaları tarafından ilmi yeteneği öne çıkarılmış³¹, yöneticiler tarafından ahlaki vasıflarına vurgu yapılmış bir şahsiyettir.³²

Çokça namaz kılmasından dolayı iki gözü arasında secde izinin görülebildiği³³ ve namazlarında uzun sureler okumasına rağmen herhangi bir yorgunluk belirtisi göstermediği³⁴ aktarılacak ahlaki ve dini seviyesine işaret edilmek istenmiştir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın muhtemelen kelâmî tartışmalara girmemeyi tercih etmesi sebebiyle hakkında bu manada olumlu ifadeler kullanılmıştır. Atâ'nın imanının Hz. Ebu Bekir'in (v. 13/634) imanına benzetilmesi³⁵, iman anlayışını ve toplum nezdinde onun dinine, değerlerine bağlı bir kişi olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Hakkında gelen bir rivayete göre kırk³⁶, diğer bir rivayete göre ise otuz yıl gibi uzun bir süre uyku ihtiyacı da dahil olmak üzere zamanını Mescid-i Haram'da ibadetle meşgul bir halde geçirmiş olması³⁷ onun zühdüne, takvasına, ve siyasetten uzak mütevazî bir hayat tarzını benimsemiş olduğuna işaret de etmektedir.

Atâ b. Ebî Rebâh etrafında oluşan ilim halkasında, öğrencilerine sadece teorik bilgiler vermemiştir. Bunların yanında ibadet hayatlarına da etki edecek pratik aktarımlarda bulunmuştur. Atâ'nın öğrencilerinden olan İbn Cüreyc'in (v. 150/767) namazın kılınışını hocası Atâ'dan, onun da kendisinden rivayetlerde bulunduğu İbn Zübeyr'den (v. 73/692), onun da Hz. Ebû Bekir'den ve onun da Hz. Peygamber (sav)'den öğrendiği yönündeki bilgi bu manada önem arz etmektedir.³⁸ Aynı zamanda Mekke ilim merkezinde gerek kendi etrafında oluşan ilim halkası içerisinde İbn

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 468-469; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (v. 241/855), *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Riyad: Dâru'l-hânî, 2. Bsk, 1422/2001, III, 444; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 701

³¹ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih* I, 703; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VI, 330; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 81

³² Fakihi, *Ahbâru Mekke*, II, 342

³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 469

³⁴ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 703

³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 469

³⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 116; Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit (v. 463/1071), *Târihu Medîneti's-selam*, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2001, XII, 148

³⁷ Abdürrezzak 1651

³⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 182

Abbas'ın talebelerine olan teorik, gerekse İbn Zübeyr'de olduğu gibi pratik bilgi aktarımı söz konusu olduğu söylenebilir.

Kendi dini hayatı hususunda büyük çabalar sarfetmesi yanında, varlık sebebi olan ana-babasının vefatından sonra bile onlar için fitır sadakası vermeye devam etmiştir.³⁹

Atâ b. Ebî Rebâh'ın toplum içerisinde yaşantısı ile etrafına örnek davranışlar sergileyen bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. İnsana değer verdiğini ve ona duyduğu saygıyı ifaden eden şu rivayet kayda değer bir nitelik arzetmektedir:

Atâ'nın muhtemelen misafir olarak katıldığı ilmi bir oturumda, katılımcılardan birisi hadis naklinde bulunmuştur. Başka bir şahıs ise bu hadisi nakleden şahsa itiraz etmiştir. Oturum sonunda itiraz eden adam gittikten sonra Atâ, bu hareket karşısındaki düşüncelerini etrafındaki insanlarla paylaşmıştır. Buna göre hadis nakledilirken itirazda bulunan şahıs saygısızlık etmiştir. Atâ itiraz eden şahsı yetkin olmadığı hususta özellikle de o ortamda yetkin kimseler olmasına rağmen uygunsuz bir şekilde konuşmakla eleştirmiştir. Atâ b. Ebî Rebâh, nakledilen hadisi kendisinin, nakleden kişiye önceden aktarmış olduğunu, buna rağmen aktarıcıya saygısından ötürü herhangi bir müdahalede bulunmadığını ifade etmiştir.⁴⁰ Bu rivayet onun ilme verdiği önemin, insana atfettiği saygının bir ürünü olarak kabul edilebilir. Zira karşısındakini rencide etmemek üzere bildiği hatta kendisinin öğrettiği bir hususu hiç duymamış gibi itiraz etmeksizin dinlemesi, Atâ'nın ahlaki donanımı hakkında güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın ders halkası içinde Allah'ın çokça zikredildiği⁴¹, ilim yolunda Allah'ın rızasını gözeten kimselerden olduğu⁴² ifade edilmektedir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın, toplum içerisinde yaşantı olarak pahalı giysilerden uzak ve lüks içinde yaşamadığını belirten ifadeler⁴³ onun mütevazî görünüm arzeden bir hayat

³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 469

⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 469

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 469

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 386

⁴³ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, III, 262; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 87

tarzını benimsediğini göstermektedir. Aynı zamanda bu durum onun dünya hayatına önem vermediğini dolayısıyla zahid kimliğinin öne çıktığını ortaya koymaktadır.

Yöneticilerin Mekke'yi hac mevsimi nedeniyle ziyaretleri sırasında kendisine istekleri sorulduğu zaman, ihtiyaçlarından bahsetmeksizin insanları kendine önceler bir tavır içinde toplum menfaatini gerçekleştirecek istekleri belirtmesi⁴⁴, Atâ b. Ebî Rebâh'ın düşüncesi ve ahlakî özellikleri hakkında bizlere önemli ipuçları sunmaktadır.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın ibadet hayatını Hz. Peygamber'den gelen nakillerin şekillendirdiği söylenebilir. Öğrencisi İbn Cüreyc'le aralarında geçen bir diyalogda namazda kullandığı tesbih ifadelerinin Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen ifadeler olduğunu belirtmiş, bazılarını ise Kuran-ı Kerim'deki tesbihata dair ayetlerden aldığını ifade etmiştir. Bunun yanında herhangi bir meşguliyeti olmadığı zamanlarda namazlarını uzun kılmaya, tesbihatı çokça yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁴⁵

Atâ b. Ebî Rebâh'ın ahlaki yönüne vurgu yapan bilgiler onun, yaptığı işi Allah rızası için yaptığını, dünya metaini önem vermediğini, dışarıdan bakıldığında gösterişli olmayan, elde ettiği ilmi konumu ve avantajları kötüye kullanmayıp kibirlenmeyen biri olduğunu göstermektedir.⁴⁶

F. FİZİKİ YAPISI

Atâ b. Ebî Rebâh'ın zikri geçtiği yerlerde fiziki özelliklerine vurgu noktasında sıklıkla tekrarlanan rivayetlerden anlaşıldığına göre onun, ana-babası gibi koyu bir siyâhî olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁷ Bunun haricinde sakalına sarı renk kına yaktığı⁴⁸ ifade edilmektedir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın kaynaklarda aktarılan fiziki özelliklerine bakıldığında onun bazı sağlık problemleri olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında belirtilen pek çok fiziki

⁴⁴ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 81

⁴⁵ Abdürrezak 2898

⁴⁶ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, III, 262

⁴⁷ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 17

⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 470; İbn Ebi Şeybe 34680

kusurları söz konusudur. Bunlar arasında gözünün görmez hale geldiği, topal, çolak, basık burunlu olduğu söylenebilir.⁴⁹

Fiziki özellikleri yanında, Atâ b. Ebî Rebâh'a dışarıdan bakıldığında çok gösterişli olmayan, elde ettiği ilmi konumu ve avantajları kötüye kullanmayıp kibirlenmeyen bir görüntü arzettiği söylenebilir.⁵⁰

G. VEFATI

Atâ b. Ebî Rebâh'ın hangi tarihte ve kaç yaşında vefat ettiği konusunda farklı rivayetler aktarılmıştır.

Atâ'nın vefat ettiği yılı ve yaşını birlikte zikreden bir rivayete göre o, seksen sekiz yaşında hicrî 115 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁵¹ Bazı rivayetlerde ise Atâ'nın vefat yılı hicrî 114 olarak geçmektedir.⁵² Bunların dışında hicrî 117 yılı da kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.⁵³

Vefatı sırasında yaklaşık yüz yaşında olduğu yönündeki rivayet⁵⁴, muhtemelen onun yaşının ilerlemiş olduğunu ifade etmek içindir. Vefat tarihi kesinlik arzetmese de vefat ettiği zamanın Ramazan ayı olduğu konusunda bir ittifaktan söz edilebilir.⁵⁵

⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 470; İbn Ma'in, *Târih*, III, 117

⁵⁰ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, III, 262

⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 470; *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, II, 173

⁵² Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, III, 447

⁵³ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 88

⁵⁴ İbn Ma'in, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'in b. Avn el-Bağdadi (v. 233/848), *Ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Muhammed Mutî' Hafız, Muhammed Kamil el-Kassar, Dimaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1985, II, 136

⁵⁵ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, III, 471

II. YAŞADIĞI DÖNEM/BÖLGE

Atâ'nın hayatının geçtiği Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yarısı ile Emevî Halifesi Hişam b. Abdilmelik'in (v. 125/743) hilafetinin yaklaşık ilk dokuz-on yılı, bir başka deyişle h. 27-115 yılları arasındaki özelde Mekke genelde diğer ilim merkezlerindeki ilmi gelişmeler, ulema yerleşmeleri Atâ'nın yetişme-olgunlaşma ilmi çevresi hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Bu itibarla bu başlık altında dönemin siyasi, ilmi açıdan genel bir durumu, ardından da dönemin ulemasının yönetimle olan ilişkisi hakkında bir bilgi verilecektir.

A. COĞRAFİ AÇIDAN

İslam tarihinin başlangıcında Mekke ile sınırlı olan İslam coğrafyası, zamanla önce hicretle birlikte Medine, ardından Kufe, Irak, Mısır ve Afrika gibi bölgelerde yaygınlık kazanmış, gelecekte ilim merkezi konumunda olacak olan yeni yerleşim yerleri bu bölgelerde kurulmuştur. Çalışmamıza konu teşkil edecek olan coğrafya özelde Mekke'dir.

Mekke şehri Hz. Peygamber'in doğduğu, yetiştiği ve hayatının son on yılına kadar yaşadığı bir yerdir. Aynı zamanda Hz. İbrahim (a.s) ile birlikte günümüze kadar devam eden süreçte ilk kutsal mabed⁵⁶ olarak insanlar nezdinde fevkalade öneme sahip Kabe'yi içinde barındırmaktadır. Bunun yanında İslam tarihi açısından Mekke'yi önemli kılan en önemli husus, her yıl hac mevsiminde İslam dünyasından insanların hac farızasını yerine getirmek üzere geldikleri bir bölge olmasıdır.

Mekke, farklı ilim merkezlerinden hac mevsiminde gelen alimlerin, aynı zamanda belki de tek ortak toplanma merkezi olma özelliğine sahiptir. Bu özelliği neticesinde alimler bir araya geldikleri dönemde ilim halkaları etrafında toplanarak birbirleri ile görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Birbirlerini ilmi yönden tanıma imkanı elde etmişler ve farklı bölgelerde icra edilen ilmi faaliyetlerden haberdar olmuşlardır.

Kuran-ı Kerim'de pek çok yerde ele alınması Mekke'nin önemini daha da artırmıştır. Öyle ki özellikle Mekke ve çevresinin her türlü saldırıdan bertaraf edilmiş,

⁵⁶ Ali İmran 3/96

emin bir yer olduğu vurgulanmıştır.⁵⁷ İşlam tarihinin özellikle ilk dönemlerinde Müřlümanlar tarafından da siyasi kargaşa dönemlerinde bu güvenilir yer olması pratik olarak uygulaması yapılan hususlardan biridir. Dönemin siyasilerinden gelen baskılar karşısında zaman zaman ulemanın Mekke'ye sığınma eğilimi bu durumun göstergelerindendir.

Hız. Hüseyin (v. 61/680) ve beraberindekiler Emevi devletine biata zorlandıklarında sığınma yeri olarak Mekke'yi tercih etmişlerdir. Yönetimin tavrından dolayı buraya gelen kişiler aynı zamanda Mekke'yi muhalefet, strateji belirleme ve istişare merkezi olarak değerlendirmişlerdir. Hız. Aişe (v. 58/678) ve onunla beraber hareket eden Talha (v. 36/656) ve Zübeyr'in (v. 36/656) Hız. Ali'ye (v. 40/661) karşı strateji belirlemek üzere Mekke'ye gelmeleri bu durumun örneklerinden biri olarak ifade edilebilir.⁵⁸

B. SİYASİ AÇIDAN

Çalışmamıza konu olacak tarihi dönemin siyasi gelişme yönü itibariyle Raşid Halifeler ve onlardan sonra yönetimde söz sahibi olan Emevîler hakkında özet bir bilgi verilecektir.

a. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi

Hız. Peygamber'in vefatı ile birlikte bayrağı devralan sahabiler ilk önce bir lider seçmişler, ardından fetih hareketlerine yoğunlaşmış ve yeni şehirler kurmuşlardır. Hicaz dışında ileride ilmi ve siyasi merkez haline gelecek olan pek çok şehirde sahabiler yerleşmeye başlamıştır. Bu dönemde siyasi olarak yeni şehirlerin kurulmaları yanında, özellikle Hız. Osman'ın hilafeti ile birlikte siyasi çalkantılar meydana gelmiştir. İlk iki halife döneminde ortaya çıkmayan ayrılıklar Hız. Osman döneminin son yıllarında görülmüş ve Hız. Osman'ın şehid edilmesine kadar gitmiştir. İşlam tarihinde ilk fitneler arasında sayılan bu olay, sonraki siyasi, ilmi ve fikri ayrışmaların tohumlarının atılmasına sebep olmuştur.

⁵⁷ el-Bakara 2/126; İbrahim 14/35

⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31

Hız. Osman'ın şehid edilmesi sonrasında Hız. Ali'in hilafete seçilmesi ile birlikte Hız. Osman'ın kanını dava etmek üzere yeni halifeye biat etmeyenler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Hız. Aişe'nin liderliğindeki bir oluşum yanında Muaviye (v. 60/680) de Hız. Osman'la olan akrabalık bağına binaen, katillerin yakalanmamasını bahane ederek biata yanaşmamıştır. Hız. Ali daha yeni halife olmuşken karşılaştığı bu tavırlara karşı ikna çabalarında bulunmasına rağmen sonuç alamayınca, harp meydanlarında müslümanlar karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır. İlk önce Hız. Aişe ve etrafında toplanan bir grup Basra'ya gitmiş ve burada valiyi bertaraf edip şehre hakim olmuşlardır. Hız. Ali'nin ikna çabalarının sonuç vermemesi üzerine İslam tarihinde Cemal Vakası olarak yerini alacak olan hadise vuku bulmuştur.⁵⁹ Bu iki müslüman tarafın karşılaşmasında Hız. Ali galip gelmiştir.

Cemal Vakası'ndan sonra Hız. Ali, Muaviye'yi biat için ikna etmeye çalıştıysa da sonuç alamayınca Sıffin bölgesinde iki grup karşılaştı. Bir müddet süren karşılıklı mücadele sonunda Muaviye'nin ordusu ellerindeki mızrakların üzerine muhtemelen Suriye'ye gönderilen mushafın bölümlerini geçirmişlerdir. Böylece Hız. Ali tarafına aralarındaki bu anlaşmazlığı Mushaf'ın hakemliği ile çözülmesi mesajı iletilmiştir. Tarihte 'hakem olayı' olarak yer edecek olan bu hadise neticesinde karşılıklı hakemler seçilmiş ve hakemlerden birinin Muaviye lehine hilafeti devam ettirmesi, girişimlerin sonuçsuz kalmasına ve İslam tarihi açısından derin izler bırakan gelişmeler ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan biri hükmün tek koyucusunun Allah olduğunu belirterek Hız. Ali'nin yanından ayrılan Hariciler diye isimlendirilecek olan bir grubun ortaya çıkmasıdır.⁶⁰

Hız. Ali'ye ve Muaviye'ye eş zamanlı düzenlenen suikast sonucu Hız. Ali şehid olmuş⁶¹, Muaviye ise yaralı olarak kurtulmuştur.

b. Emevîler Dönemi

Muaviye'nin hakem olayından sonra uğradığı suikasttan yaralı olarak kurtulması sonrası Şam'da Hız. Osman'ın kanını dava ederek katilleri yakalayacağına söz vermesi, halkın

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31

⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 32

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 37

kendisine biatı ile sonuçlanmıştır. Ama aynı zamanda Hz. Ali'nin şehadeti sonrasında oğlu Hz. Hasan'a (v. 49/669) da halife olarak biat edilmiştir.⁶² Muaviye, bu hilafeti onaylamamakla kalmayıp kendi uhdesinde hilafeti gerçekleştirmek istedi. Hz. Hasan'ın da ordusuna güvenmemesi, kan dökülmemesi ve fitne çıkmamasını istemesi akabinde Muaviye lehine hilafetten vazgeçmesi sonucu doğmuştur. Bu durum tarihte 'âmu'l-cemâ'a' (birlik yılı) olarak anılmıştır.⁶³ Böylece Muaviye ileride hanedanlığa dönüşecek Emevi devletini kurmuştur. İslam toplumu içinde 5-6 yıldır süren kargaşa durulmuş ve yeniden fetihlere başlanmıştır.

Muaviye'nin oğlu Yezid'e (v. 64/683) biat almak için umumi olarak girişimde bulunmaya başladığı h. 50'li yıllar itibariyle tekrar huzursuzluklar baş göstermiştir.⁶⁴ Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (v. 86/705) tekrardan merkezi otoriteyi kuracağı h. 73 yılına kadar geçen 20 yıllık süreçte İslam dünyasında pişmanlıklar ve üzüntülerle birlikte anılacak hadiseler cereyan etmiştir.

Toplumun kanaat önderi durumunda olan alim sahabiler Yezid'e biat alınması durumundan hoşnut olmadılar. Onların başında abisi Hz. Hasan'ın Muaviye ile anlaşması sonucunda kendisini ibadete veren ve siyasi olaylardan uzak duran Hz. Hüseyin ve ileri dönemlerde Mekke'de hilafetini ilan edecek olan İbn Zübeyr gibi alimler vardı. Muaviye'nin, oğlu Yezid'e biat için gerçekleştirdiği ikna turları sonuç vermedi. Bununla birlikte muhalif davranışlar sergileyenler ise kontrol altında tutulmaya çalışıldı.

Muaviye'nin vefatı ile birlikte hilafete geçen Yezid, Medine'de biat aldı. Biat vermek istemeyenlerden Hz. Hüseyin ve İbn Zübeyr gibi sahabiler Mekke'ye gittiler. Kufe'de muhalif kanat hareketlendi ve Hz. Hüseyin'i halife olmasını isteyerek davet ettiler. Bu davet üzerine Hz. Hüseyin amcasının oğlu Müslim b. Akil'i (v. 60/680) Kufe'ye gönderdi. Müslim, Kufe valisi Numan b. Beşir'in (v. 65/684) müsamahasını fırsat bilerek Hz. Hüseyin adına biat aldı. Durumdan Hz. Hüseyin'i haberdar etti ve Kufe'ye çağırdı. Yezid bu durumu öğrenince Ubeydullah b. Ziyad'ı (v. 67/686) Kufe'ye vali tayin etti. Ubeydullah, Müslim ve arkadaşlarını öldürdü ve yeni gelişmelerden

⁶² Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybani (v. 240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397, I, 199

⁶³ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, I, 203

⁶⁴ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, I, 211

habersiz olarak Kufe'ye gelmekte olan Hz. Hüseyin'in yolunu kestirdi. 10 Muharrem 61'de Kerbela'da meydana gelen çarpışmada Hz. Hüseyin katledildi.⁶⁵

Yezid'in sefihliği hakkındaki bilgiler Medine'lilerin biattan dönmelerine sebep oldu. Yezid ise tekrar biat almak üzere Medine üzerine bir ordu gönderdi. Tarihte bir leke olarak kalacak olan ve pek çok istenmeyen hadisenin meydana geldiği Harre vakası cereyan etti.⁶⁶ Medinelilerin üstesinden gelmesinden sonra ordu, Hz. Hüseyin'in şehadeti ve bu olayın toplum nezdinde kınanmış olması sonrasında kendi lehine hilafetini ilanı için biat alan İbn Zübeyr'in üzerine yürüdü. Mekke muhasara altına alındı ve mancınıklarla Kabe taşlandı. Muhasara devam ederken Yezid'in ölüm haberi sonrasında ordu geri çekildi.⁶⁷

Yezid'den hemen sonra, hilafeti kısa sürecek olan oğlu II. Muviye (v. 64/684) başa geçti. Ardından Mervan b. Hakem (v. 65/685) hilafeti devraldı.⁶⁸ Bu sırada Abdullah b. Zübeyr de Mekke'deki muhalefetine devam etti. Hicaz bölgesi dışında da nüfuz elde etti. Mervan, Suriyede bozulmuş olan hakimiyeti tesis ettikten sonra Abdullah b. Zübeyr'in kontrolüne geçen yerlerden biri olan Mısır'da hakimiyeti tekrar sağladı. H. 65 yılında Mervan'ın vefatı üzerine yerine oğlu Abdülmelik geçti. Abdülmelik b. Mervan (v. 86/705) Mısır dışında kalan ve Emevilerin kontrolünden çıkan yerleri tekrar hakimiyet altına almayı başardı.

Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar es-Sekafi arasında Abdullah b. Zübeyr'in galibiyeti ile sonuçlanan hesaplaşma⁶⁹ sonrasında Abdülmelik b. Mervan da harekete geçti ve önce Irak bölgesini kontrol altına aldı.⁷⁰ Sonra Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gitti. Bu görevi Haccac b. Yusuf es-Sekafi'ye (v. 95/714) vermişti. Uzun bir muhasara sonrası, Mekke'yi ele geçiren ve Abdullah b. Zübeyri ortadan kaldıran (h. 71) Haccac, Hicaz valiliğine tayin edildi.⁷¹ Haccac, Abdullah b. Zübeyr'den sonra Haricilerin

⁶⁵ İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (v. 597/1201), *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1412/1992, V, 322-329

⁶⁶ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 14-17

⁶⁷ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 22-23

⁶⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 38

⁶⁹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 66

⁷⁰ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 112

⁷¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 142

üzerine gitti. Bu müdahalesi çok sert oldu (h. 78).⁷² Sicistan valiliğine tayin edilen Abdurrahman b. Muhammed el-Eşas h. 81 yılında önce Haccac'a sonra Abdülmelik b. Mervan'a isyan etti. H. 82 yılında büyük bir kuvvet toplamış olmasına rağmen Abdurrahman b. Muhammed de Haccac tarafından bertaraf edilmiş oldu.⁷³ Abdülmelik bozulmuş olan Emevi otoritesini tekrar tesis etti.⁷⁴

Abdülmelik'ten sonra oğlu Velid (v. 96/715) göreve geldi (h. 86).⁷⁵ Velid ülkenin imarı ve yeni fetihlerle meşgul olmuştur.

Velid'den sonra kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (v. 99/717) hilafete geçti. Bu dönemde h. 99 da başarısız bir İstanbul kuşatması meydana gelmiştir. Süleyman'ın sefahate düşkün olması ve devlete hizmeti geçmiş olan vali ve devlet adamlarını cezalandırması, kabile mücadelelerini artırmıştır. Süleyman b. Abdülmelik'e hasta yatağında veliaht olarak Ömer b. Abdülaziz (v. 101/720) seçtirilmiştir.⁷⁶

H. 87-93 yıllarında Medine'de valilik yapan Ömer b. Abdülaziz, Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra halife olmuştur. Ondan sonra yerine Yezid b. Abdülmelik (v. 105/724) geçti. Yezid'in sonrasında yerine kardeşi Hişam b. Abdülmelik (v. 125/743) geçti (h.105).

Emeviler dönemi içerisinde zikredilecek hususlardan biri de Muaviye sonrası oluşan siyasi istikrarsızlık döneminde Abdullah b. Zübeyr'in Mekke merkezli olarak hilafetini ilan etmesidir. Bu hilafet yaklaşık olarak 9 yıl kadar sürmüştür.

c. İlmî Açıdan

Atâ b. Ebî Rebâh'ın yaşadığı döneme ilmi açıdan bakıldığında, Mekke'nin fetihden sonraki ilk öğreticisi bizzat Hz. Peygamber (sav) tarafından buradaki insanlara dinlerini öğretmek üzere görevlendirdiği Muaz b. Cebel'dir (v. 18-639).⁷⁷ Sonraki dönemlerde hac mevsimi dolayısı ile burada bir müddet ikamet eden sahabiler, ilmi olarak gelişimin devamını sağlamışlardır. H. 50'li yıllar itibariyle Mekke'de İbn

⁷² İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 195

⁷³ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 211

⁷⁴ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 127

⁷⁵ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 267

⁷⁶ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 13

⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 348; Mustafa Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 558

Abbas'ın (v. 68/687-8) etrafında bir ilim meclisi teşekkül etmiş ve vefatına kadar geçen süreçte gerek İbn Abbas gerekse kendisi hayattayken ilmi birikimlerini ve yeterliliklerini takdir ve tesbit ettiği “ashâb-ı İbn Abbas”⁷⁸ diye meşhur olmuş talebeleri vasıtasıyla ilim hayatı devam etmiştir. İbn Abbas'ın vefatıyla birlikte zaten yeterliliği bizzat onun tarafından takdir edilmiş olan talebesi Atâ b. Ebî Rebâh, vefatına kadar sürecek süreçte Mekke fıkından sorumlu kişi olmuştur. Toplum nezdinde, kendisine özellikle hac mevsimlerinde sorulara cevap verme (fetva) ve müşkülleri çözme önceliği verilmiştir. Şüphesiz insanların Atâ'dan başka soru sordukları alimler de vardı. Özellikle hac mevsimlerinde farklı yerlerden gelen alimler, oluşturdukları ilim halkaları vasıtasıyla halka sesleniyorlardı. Ama resmi sayılabilecek veya bir bölgenin fakihî olarak kabul edilecek şekilde yetki ve itibar o dönem için Atâ b. Ebî Rebâh'a aitti.

Mekke ilim tarihi Muaz b. Cebel'le başlamış, hac mevsiminde gelen ashab-ı kiram ile devam etmiş, yerleşim yeri olarak Mekke'yi tercih etmiş olan İbn Abbas ve onun ilim halkasında yetişmiş güzide talebelerinden olan Atâ b. Ebî Rebâh ile artık yerleşmiştir. Atâ'dan sonra ise onun öğrencileri vasıtasıyla İbn Abbas'tan itibaren kurulan ilim meclisi faaliyetlerine devam etmiştir. Bu itibarla Mekke'de bir ilim geleneğinden söz edilebilir. Zira bu ilim geleneği, Atâ b. Ebî Rebâh vasıtasıyla kendisinden sonra gelecek olan nesle aktarılmıştır.

Bu dönemde hadis rivayeti başlı başına bir ilim öğrenme ve öğretme faaliyetidir. Bilgi birikimini çoğaltmak isteyen kişiler kendilerinden fazlaca birikime sahip olduğunu düşündükleri bilgili insanlardan Hz. Peygamber'e veya sahabeye dair nakillerde bulunmuşlardır. Yapılan nakiller esnasında, zaman zaman kafalarda soru işareti olabilecek noktalarda sorular sorulması sonucunda bu faaliyet rivayet dışında bir boyuta çıkmıştır. Bazen ise bir alim etrafında ilim meclisleri oluşturulmuş, bu meclislerde halktan soru soranlar yanında, daha özel ve yetkin talebelerle birlikte ilmi meseleler üzerinde rivayet, soru-cevap usulüyle dersler de yapılmıştır.

Atâ'nın yaşadığı dönem itibarıyla Mekke'de hac mevsimi dolayısı ile farklı merkezlerden pek çok alim hac vazifelerini yapmak üzere buraya gelmişlerdir. Hac ile ilgili meseleler etrafında oluşan ilim veya soru meclisleri yanında hac dışında diğer

⁷⁸ Ali b. Medini, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ca'fer Sa'di (v. 234/848), *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, 2. Bsk. y.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1980, 44

meselelerle ilgili de ilim veya soru meclisleri de oluşturmuşlardır. Bu meyanda ulema arasında sabahlara kadar süren ve ilmi çerçevede cereyan eden münazaralar, tartışmalar, ilmi toplantılar⁷⁹ gerçekleştirilmiştir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın yerleştiği ve aynı zamanda hac mevsiminin de yaşandığı bölge olan Mekke'de, aynı anda farklı farklı ilim merkezlerinin önde gelen alimleri bir arada bulunma imkanı elde etmiştir. Bu durum aslında en çok da ilim talebelerinin işini kolaylaştırmış, onlar için bulunmaz fırsatlar oluşturmuştur. Mesela Leys b. Sad (v. 175/791) h. 113 yılında Mekke'de hac mevsimi dolayısı ile bulunduğu sırada pek çok alimden hadis dinleme imkanına sahip olmuştur.⁸⁰ Bu durum ise ilmi manada ilim yolcularına, talebelerine son derece kolaylık sağlaması yanında onlar için farklı bakış açıları kazandırması bakımından da büyük önemi haizdir. Aynı zamanda Mekke'nin ilimler tarihinde bulunduğu yer ve ilimlerin gelişimindeki etkisi bakımından dikkat çekici bir husustur.

d. Fukaha-İktidar İlişkisi

Siyasi iktidarlarını meşrulaştırma yolu olarak temelde Hz. Osman'ın şehadeti sonrasında katillerinin yakalanması davasını güden Emeviler döneminin önemli hususlarından biri, devlet başkanı seçiminin istişareye dayalı olduğu Raşid Halifelerden sonra, hanedanlığa giden yolun açılması demek olan halife olacak kişiyi mevcut yönetcinin veliaht olarak belirlemesidir. Bu durum karşısında fukahanın genel tavrı hoşnutsuzluk ve muhalefet şeklinde olmuştur. Onların muhalefeti ise otoriteye değil yönetimin meşruiyetine yöneliktir. Ama toplumun kargaşaya ve iç savaşa sürüklenmemesi için mevcut idareye itaat bu dönemde alimler tarafından tercih edilmiştir.⁸¹

⁷⁹ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, II, 29

⁸⁰ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, II, 141

⁸¹ İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, 89

III. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bu başlık altında, Atâ'ya hocalık etmiş ve kendilerinden rivayette bulunmuş olduğu kişiler, ders halkaları ve diğer ilim merkezleri itibariyle çağdaşları, kendisinden gerek hoca-talebe ilişkisi gerekse sadece rivayette bulunan öğrencileri hakkında bilgi verilecektir. Bunların yanında Atâ'nın öğrencilik ve hocalık tarihi, bazı noktalardaki ilmi duruşu, temayüz ettiği ilmi hususlar, ilmi aktarma ve ders işleme metodu belirlenmeye çalışılacaktır. Son olarak da kendisi hakkındaki eleştiriler konu edilecektir.

Atâ b. Ebî Rebâh, yetiştiği dönem itibariyle bakıldığında İslâmî ilimlerin teşekkülü öncesinde yaşamış, karşılaştığı kişiler itibariyle bakıldığında da sahabenin önde gelenlerinden olan alimlerinden talebe olarak faydalanmış ve İslami ilimler tarihinde önemli görevler üstlenecek talebelerine hocalık etmiş, hocaları ve talebeleri arasında önemli bir görev üstlenmiş bir alimdir.

Atâ b. Ebî Rebâh Yemen'de doğmuş olmakla birlikte yetişme yeri Mekke olduğu için ilk eğitimini de bu şehirde aldığı söylenebilir. Özellikle Mekke'nin fethinden sonra İslam coğrafyasının yeni fethedilen şehirlerle birlikte genişlemesi ve bunun sonucunda bu şehirlerde ilmi hayatın kurulabilmesi için ulema sahabenin fethedilen yerlere hoca olarak gönderilmesi, Mekke'nin kutsallığına binaen bu şehirde meskun olmanın yönetim tarafından caydırılmaya çalışılması gibi nedenler, Mekke'de meskun ve ders halkası olan alim sahabe sayısının az olması sonucunu doğurmuştur. Bütün bunlara rağmen Mekke'nin hac farızasının yaşandığı bölge olması itibariyle her sene pek çok sahabînin burada bir araya gelmesi, büyük ilim meclislerinin oluşmasını sağlamıştır. Atâ b. Ebî Rebâh da bu ilim meclislerinden haberdar olma, bu meclislerdeki sahabîleri görme ve ziyaret etme fırsatını, en azından ihtimalini, küçük yaşta elde etmiştir. Bundan dolayı Atâ'nın eğitim hayatı da erken yaşlarda başlamış veya en azından ilmi faaliyet için zihinsel ve fiziksel hazırlık yapma imkanı elde etmiştir denilebilir.

Atâ'nın küçük yaşlarda sahabenin büyükleriyle görüşme fırsatı bulduğu söylenebilir. Buna örnek olmak üzere Hz. Ali ile görüşmesi ve Hz. Ali'nin ona dua etmesi⁸², hatta duasının bereketini hayatı boyunca hissettiğinin Atâ'nın ifadelerinde yer

⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 28; İbn Ma'in, *Târih*, III, 479

alması⁸³ ve onun giysileri hakkında bilgi verdiği⁸⁴ yönündeki rivayetler, Hz. Ali'yi yakından izlediğine, gözlemlediğine işaret etmektedir.

H. 24 yılından itibaren her yıl hac yapması ve bu hac sırasında insanlardan gelecek sorulara cevap vermek üzere kurdurduğu çadırların⁸⁵ ziyaretçileri arasında Atâ'nın da bulunması, yine onun küçük yaşından itibaren alim sahabe ile irtibatı noktasındaki bilgiler olarak zikredilebilir.⁸⁶

Atâ b. Ebî Rebâh, yaşadığı dönemin ilmi özellikleri ve Mekke şehrinin özellikle hac ibadeti bakımından mevsimsel ve mekansal manada kutsallığından dolayı, etrafında gördüğü bilgili kişiler hakkında gözlem yapma melekesi gelişmiş birisidir. Hz. Peygamber (sav)'in ashabının yaşantısı, giyimi, konuşması gibi dini ve dünyevi hayat tarzını belirleyici unsurlar hakkında gözlemleri olmuş ve bunları kendisinden sonra gelen nesle aktararak kendisi ile sonraki nesil arasında bir köprü görevi görmüştür.

Öğrencilik hayatının erken yaşlarda başlama olasılığı yüksek olan Atâ, muhtemelen h. 50 yıllarında, artık fetih hareketlerine katılmadığını anladığımız İbn Abbas'la eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü, literatürde “ashâb-ı İbn-i Abbas” diye anılan İbn Abbas'ın altı seçkin talebesi arasında yer alacak kadar hocalarının dikkatini çekerek birlikte anılacağı ilim halkalarında bulunmaya hak kazandığı söylenebilir. Bunun yanında İbn Abbas'ın ilim halkasına nasıl girdiği ile ilgili bir bilgi kaynaklarda yer almamaktadır.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın ilme intisab zamanı noktasında kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Hangi yaşta ilimle tanıştığı veya hangi ilim adamlarıyla ilmi çalışmalara başladığı kesinlik arzetmez. Kaynaklarımızdaki Atâ'nın içinde bulunduğu rivayet zincirlerindeki silsileden onun hocaları hakkında çıkarımlarda bulunabiliyoruz. Bu çıkarımlardan da Atâ'nın hangi yıllar arasında hangi hoca ile hoca-talebe ilişkisine girmiş olabileceği ile ilgili fikir yürütebilmekteyiz.

Atâ Mekke'ye geldiğinde, yaklaşık h. 33-34 yıllarında Mekke'de yerleşik bir ilim halkasından söz etmek zordur. Zira Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte yönetime

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 34

⁸⁴ İbn Sad, *et-Tabakât*, III, 28

⁸⁵ Mustafa Fayda, “Âişe”, *DİA*, II, 204

⁸⁶ İbn S'ad, *et-Tabakât*, V, 463; İbn Adi, *el-Kamil fi duafai'r-ricâl*, VI, 548

geçen Raşid Halifeler merkezi otoritenin güçlenmesi akabinde İslam devletinin sınırlarını genişletme çabası içine girmiş ve bunun sonucunda yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmış, yeni şehirler kurulmuş, kurulan bu şehirlerde ilim merkezleri oluşmuştur. Sahabilerden bazıları İslamı öğretme amacıyla eğitici olarak bu merkezlere gönderilmeye başlanmıştır.

H. Peygamber'in vefatı sırasında yaş olarak küçük olmakla birlikte O'nun yanında yetişmiş olan İbn Abbas gibi sahabiler, yaşlarının ilerlemesi ile birlikte genişleyen İslam coğrafyasına katkıda bulunmak için seferlere iştirak etmişler, dolayısı ile yerleşik bir ilim halkası henüz kurmamışlardı. Bu seferlere iştirak, yaklaşık olarak h. 49-50 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu tarihlerden sonra sahabiler farklı şehirlerde yerleşmişlerdir. Yerleştikleri yerlerde de kendi ilim halkalarını oluşturmuşlardır. Mekke şehrine yerleşecek ve burada kendisinin ismi ile anılacak bir ilim meclisi oluşturacak olan İbn Abbas'ın da ilmi faaliyetlerine başlaması h. 50'den sonraki tarihlere tekabül etmektedir.

Atâ'nın İbn Abbas'tan düzenli ve disiplinli bir şekilde ilim tedris ettiği dönemin bu tarihlerden sonraya rast geldiği söylenebilir. Söz konusu h. 50 tarihinden önce, ki bu tarihlerde Atâ yaklaşık olarak 23 yaşlarındadır, nasıl bir eğitim aldığı ve ilmi birikime sahip olduğu konusunda ise şunlar söylenebilir: Öncelikle sahabenin alimlerinden olan kişiler her hac mevsiminde gerek görevli gerekse şahsi olarak hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye geliyorlardı. Gelenlerin etrafında kısa zamanlı ilim ve fetva meclisleri oluşuyordu. Bunun en güzel örneğini h. 24 yılından vefatına kadar her sene hac mevsiminde hac ibadeti için Mekke'ye gelen H. Aîşe oluşturmaktadır. Zira O geldiği zaman bir çadır kurdurur ve burada insanların kendisine dini konularda soru sormaları için zemin oluştururdu.⁸⁷

Bu dönemde gelen diğer sahabiler etrafında da insanların hadis öğrenmek ve içinden çıkamadıkları problemlerin çözüm yollarını sormak için toplandığı söylenebilir. İşte Atâ için bu sahabe etrafında soru sormak, bilgi almak için toplanan insanlarla birlikte bu ziyaretlerde bulunması onun ilim, ilim meclisi ve alim kavramlarıyla ilgili ilk bilgilerinin başlangıcı olarak görülebilir. Zira bu yönde Atâ'dan gelen bazı rivayetler de vardır. Bunlar arasında çok küçük yaşlarda muhtemelen 7-8 yaşlarındayken, H.

⁸⁷ Mustafa Fayda, "Âîşe", *DİA*, II, 204

Aişe'nin çadırına bir grup insanla beraber gittiği kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler arasındadır. O dönemde Hz. Peygamber'in eşlerini perdesiz görememe uygulamasından dolayı erkeklerden kimse doğrudan Hz. Aişe ile görüşemiyordu. Bir perde aracılığıyla görüşmeler gerçekleşiyordu. Bundan dolayı da ondan hadis nakletmek isteyenler sadece onu dinliyorlardı.⁸⁸ Ama Atâ yaşı küçük olduğu için doğrudan Hz. Aişe'yi görmüş hatta onun üzerindeki elbise ve görüşmelerinin gerçekleştiği çadırın Türk kumaşından olduğu gibi ilginç bilgiler bile vermiştir.⁸⁹ Yine Hz. Ali ile ilgili olarak Atâ'dan gelen O'nun giyimi ile ilgili olarak bilgiler içeren rivayetler⁹⁰ ışığında, Atâ'nın küçük yaşlarından itibaren etrafında ilmi manada bir gözlemciliğe başladığı, alimleri takip edip onların davranışlarına dikkat ettiği ve bunları zihnine yerleştirdiği söylenebilir. Bunların yanında sahabe ile de ilgili onların ve dönemin uygulamaları hakkında bilgiler vermiştir.

Atâ'nın çocukluk döneminden artık gençlik dönemine geçmeye başladığı yaklaşık h. 40 yıllarında Mekke zaman zaman hareketliliklere de sahne olmaya başlamıştır. Zira dönemin siyasi ve dini olaylarının etkisiyle örgütlenme, organize hale gelme faaliyetleri pek çok kişinin ortak buluşma noktası olan Mekke'de gerçekleşmekteydi. İslam tarihinde ilk fitne olarak söylenebilecek Hz. Osman'ın şehadeti olayının akabinde fikir ayrılıklarının, gruplaşmaların başlangıç yerlerinden biri olan Mekke'de yönetime karşı tavır takınma noktasında stratejilerin belirlenmesi için Hz. Âişe, Zübeyr ve Talha örneğinde⁹¹ olduğu gibi sahabe alimlerinin bir kısmı Hz. Ali'ye karşı burada toplanmıştır.

A. HOCALARI

İslamın ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'i hoca olarak kabul eden sahabe-i kirâm, kafalarında soru işareti olan ve çözüm bulmak istedikleri meseleleri hayatta olduğu müddetçe Hz. Peygamber'e sormuşlar ve cevaplarını hiçbir şüpheye mahal kalmayacak şekilde almışlardır. Daha sonraki dönemlerde de yine bir konuda

⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 68; İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VII, 381

⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 68; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 262

⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 28

⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31

bilgilenmek veya müşkiline çözüm bulmak isteyenler alim olarak kabul ettikleri kişilere gitmişler ve onlardan kendilerini aydınlatmalarını istemişlerdir. Öyle ki Hz. Peygamber'in ilim meclislerinde veya çok yakınında oldukları halde sahabe arasında da ilmi yönden temayüz eden, öne çıkan kimseler olmuş, çağdaşlarından bile kendilerine bir mesele hakkında soru soranlar olmuştur. Bunun sebebi bazı sahabenin günlük hayatlarındaki meşguliyetlerinden dolayı bilgi eksikliği olabilmekle birlikte, bazılarının ise Hz. Peygamber'e gerek akrabalık nedeni ile olsun gerekse yanından hiç ayrılmamak suretiyle sürekli bilgi birikiminin artmasıdır. Bilgi farklılığı birbirlerinden faydalanma, bir konuda istişare yoluyla çözüm üretme ile sonuçlanmıştır. Sahabeden sonraki nesil olan tâbiûn ise bilgi eksikliğini paylaşım yoluyla değil de hocalık talebelik ilişkisi içerisinde kendilerinden önceki nesil olan alim sahabeden gidermiştir.

Hocalık ve talebelik ilişkisinden bahsetmek için bir hadis rivayet etmiş olmakla, neredeyse bir kitap, bir mecmua hacminde hadis rivayeti ile birlikte soru cevap usulüyle özel ders görünümü arzeden bir ilmi faaliyet aynı olmasa gerektir. Kimi tâbiûn küçük yaşından itibaren gördüğü sahabenin davranışlarını veya ondan duyduğu bir rivayeti aktarırken kimi de bizzat alim sahabenin ilim halkasına dahil olmuş, bir yekun tutacak miktarda rivayette bulunmuş, bunun yanında aklına takılan hususlarda da hocalarına soru sormuştur. Bu iki durumun ikincisi olan bir ilim halkasına dahil olma ve soru sorma ile bilgi birikimini artırma bizim hoca-talebe ilişkisi için esas alacağımız durumlardan biridir. Zira Hz. Peygamber'in hayatta iken, ileride ilim halkalarının oluşmasına işaret olarak anlayabileceğimiz bazı sahabileri şehir merkezlerine insanlara ilim öğretmeleri için göndermesi, kendisinden sonra dinin öğretilmesi için hocalık görevini üstlenecek olan ashabın farklı ilim merkezlerine yerleşerek buralarda ilim meclisleri, halkaları oluşturup sonraki dönemlerde kendilerinin başında oldukları ekolleri oluşturmalarına vesile olmuştur.

Fetihlerin çoğalmasından önce belli başlı ilim merkezlerinden olan Medine, Mekke, Kufe kendi isimleriyle anılacak ekollerin oluşmasına öncülük edecek olan alim sahabenin yerleştikleri ve ilmi faaliyet bölgesi edindikleri yerler olmuştur. Medine'de zaten ilk dönemde hilafet merkezi olması hasebiyle pek çok sahabe meskûndü. Kufe'de, İbn Mesud'un (v. 32/652-3) Hz. Ömer zamanında görevlendirilmesi ve ardından Hz. Ali'nin hilafet merkezi olarak burayı tercih etmesi, burada bir ilim merkezinin teşekkülü

ile sonuçlanmıştır. Mekke ise hac ibadetinin yerine getirildiği mekan olması itibariyle alimlerin ortak buluşma noktası olmakla birlikte yine burada özellikle İbn Abbas'ın takriben h. 50 yılından itibaren meskûn olması neticesinde kaçınılmaz olarak ilim merkezi haline gelmiştir.

Mekke ilim merkezinin temelleri aslında Hz. Peygamber tarafından insanları bilgilendirmesi için görevlendirilen Muaz b. Cebel ile birlikte atılmıştır. Bunun yanında siyasi olarak fetih politikalarının beraberinde ve Mekke'ye verilen kutsallık neticesinde burada pek de alim sahabe yerleşik olarak bulunmamıştır. H. 50'li yıllar itibariyle İbn Abbas'ın artık vefatına kadar sürecektir olan bir dönemde burada meskûn olması ile birlikte, ilmi olarak hac mevsimi dışında da bir hareketlilik meydana gelmiştir. Bu hareketli ortama hayatı boyunca şahitlik eden ve çalışmamıza konu teşkil eden Atâ b. Ebî Rebâh'ın hocalarının belki birincisi ve en devamlı olduğu hocası İbn Abbas'dır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere hoca-talebe ilişkisini en azından ilk dönemlerde belirleyen unsurlardan biri belki en önemlisi olan soru cevapla birlikte rivayet usulüdür ki sorular ya çağdaşların fikir alışverişi için birbirine sorduğu sorular, ya toplumun etrafında toplandıkları alimlerden bir mesele hakkında bilgi almaları veya talebenin hocasından elde ettiği bilgiler ışığında aklında soru işaretleri oluşturan bölümleri açması için açıklama istemesine binaendir. Bunun yanında bizim için hoca-talebe ilişkisi hususunda ölçüt olacak noktalardan biri de talebenin hocanın ilim meclisine katıldığına dair bir işaretin olmasıdır. Atâ b. Ebî Rebâh için tesbit edebildiğimiz kadarıyla İbn Abbas ve Cabir b. Abdillâh (v. 78-697) için talebenin hocasına olan soruları ve ilim meclisine katılımına işaret söz konusudur. Dolayısı ile hocaları başlığı altında, hoca talebe ilişkisi içinde olduğu kanaatinde olduğumuz özellikle bu iki alim sahabe ile olan ilişkisi üzerinde durulacak ve ardından kendilerinden rivayet ettiği sahabe ve diğer alimler zikredilecektir.

a. İbn Abbas

Hicretten üç yıl önce doğan ve daha bebek yaşta Hz. Peygamber'in duasına mazhar olan İbn Abbas, Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın (v. 32/653) oğlu olmasının yanında Hz. Peygamber'in eşlerinden Meymûne'nin (v. 51/671) de yeğenidir. Bundan dolayı hayatının en önemli bölümü olan 13-14 yılını Hz. Peygamber'e yakın

olarak geçirmiştir. Zaman zaman teyzesi Meymune'nin yanında kaldığı için Hz. Peygamber'in önemli hallerine şahit olmuş, O'nun duasını almıştır. Onun sahabe arasında vahiy meleği olan Cebrail (a.s)'i gören ilk ve tek kişi olduğu rivayet edilir.⁹²

Abdullah b. Abbas'ın Hz. Peygamber sonrasında Hz. Ömer döneminde yaşının küçük olmasına rağmen onun istişare meclisinde bulunduğunu biliyoruz. Bizzat Hz. Ömer'in özel isteği ve değer vermesi ile problemleri meselelerde onun görüşlerinin alınması söz konusudur. Yine bu dönemde veba salgınından dolayı gerçekleştirilemeyen Suriye seferine iştirak etmiştir.

Hz. Osman döneminde ilmi faaliyet olarak Kuran'ın çoğaltılmasında yardımcı görevi görmüş olmakla beraber yine bu dönemde bazı seferlere iştirak etmiştir. Önemli bir husus da Hz. Osman'ın şehadetine götürecek olayların cereyanı esnasında onun koruyucularından olmuş ve Hz. Osman tarafından, kendi yerine insanları hac farizalarını yerine getirmelerinde önderlik etsin diye hac emiri olarak tayin edilmiştir (h. 35).

İlk üç halife döneminde daha çok ilmi kimliği ile öne çıkan İbn Abbas, Hz. Ali halife olduğunda onun danışmanlığını üstlenmiş, siyasi ve ilmi kimliği ile gerek Cemel Vakası gerekse Hakem Olayı ve akabinde Haricilerle olan diyalog gibi siyasi olaylarda arabuluculuk görevi üstlenmiştir.

Hz. Ali tarafından önce Suriye, bunu kabul etmemesi üzerine de Basra valiliğine atanmıştır. Basra valiliğinden, Hz. Ali'nin şehadetinden sonra, bir rivayete göre ise sağlığında ayrılmıştır.⁹³ Sağlığında ayrıldığı yönündeki rivayet aslen zayıf bir iddia olan hazinenin malını zimmetine geçirmesi nedeniyle görevden ayrılmak zorunda kaldığı yönündeki rivayetten kaynaklanmakla birlikte bu iddianın İbn Abbas'ın ilmi, şahsiyeti ve toplum nezdindeki durumu nedeniyle kabul edilmemesi ve dolayısı ile buradaki görevine Hz. Ali'nin şehadetine kadar devam ettiği şeklindeki rivayetin esas alınması daha makuldür.⁹⁴

⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 70

⁹³ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, V, 164

⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 367; Mahmut Kelpetin, "Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Abbas", *EKEV Akademi Dergisi*, 2010, cilt: XIV, sayı: 45, s. 206

Nihayet İslam tarihi açısından fevkalade üzücü hadiselerin cereyan ettiği h. 60'lı yıllar sonrası vefatına kadar Taif'te ikamet etmiş ve h. 68 yılında vefat etmiştir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın kendisine “Bahr” diye hitab edildiğini aktardığı⁹⁵ hocası İbn Abbas'la ne zaman ilim tedrisine başladığına dair bir bilgi yoktur. Ancak İbn Abbas'ın Muaviye döneminde h. 49-50 yıllarındaki İstanbul'a yapılan sefer sonrasında ilmi faaliyetlerde bulunmak üzere Mekke'de yerleşmesi söz konusudur. Atâ b. Ebî Rebâh'ın da İbn Abbas'a olan talebeliğinin bu dönem sonrasında başladığını söylemek mümkündür. Zira Hz. Peygamber'in h. 51 yılında vefat eden en son evlendiği eşi ve aynı zamanda İbn Abbas'ın teyzesi olan Hz. Meymûne'nin cenaze merasimine Atâ, hocası İbn Abbas'la birlikte katılmıştır.⁹⁶ Bu durum en azından bu tarihten önce Atâ'nın İbn Abbas'la tanışmış olduğunun hatta onun yanından ayrılmamaya başladığının da bir göstergesi olarak anlaşılabilir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın aktarımı ile İbn Abbas'ın Mekke döneminde tam manasıyla ilmi faaliyetler içinde ve pek çok alanda söz söylemeye yetkili olduğu, şiir, ensab, eyyamü'l-arab hususlarında özel günler tahsis ederek insanları aydınlatmasından çıkarılabilir.⁹⁷ İbn Abbas'ın meclisi hakkındaki ilmi faaliyetleri zikrettikten sonra bunları fıkıh faaliyeti olarak görmesi, meclisinin fıkha doyduğunu ifade etmesi Atâ'nın aynı zamanda fıkıh anlayışı hakkında da ipucu vermektedir.⁹⁸ İlmi manada olan normal ders halkası haricinde Atâ'nın hocasının yanında çokça durmaya çalıştığı da yine bu durumu haber vermesinden anlaşılabilir.

İbn Abbas'ın farklı alanlarda kendisinden ilim öğrenmek isteyenlerle ilgilenmesi, kölelerinin ilimle uğraşmaları için sarfettiği büyük çabalar⁹⁹ yanında bir de özel olarak ilgilendiği bir grup vardır ki bu talebe grubu “Ashâb-ı İbn Abbas” diye meşhur olmuştur. Bu grup özel talebeleri olan Atâ b. Ebî Rebâh, Tâvus b. Keysân (v. 106/724), Mücahid b. Cebr (v. 103/721), Câbir b. Zeyd (v. 93/711), İkrime el-Berberî (v. 105/723) ve Said b. Cübeyr'den (v. 95/714) oluşur.¹⁰⁰ Bu talebe grubu İbn

⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 366

⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 140; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 224

⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 367

⁹⁸ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 512

⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 287

¹⁰⁰ Ali b. el-Medini, *el-İlel*, 44; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 713

Abbas'tan sadece ders almakla ve hadis rivayet etmekle yetinmemiş, onun öğretilerini, kavillerini benimsemiş, uygulamasını yapmış ve kendilerinden sonra gelen nesle de ondan elde ettikleri bütün birikimleri aktarmışlardır.¹⁰¹

Atâ b. Ebî Rebâh ashab-ı İbn Abbas'tan olması itibariyle İbn Abbas'ın derslerinin sıkı bir müdavimi olmu aklına takılan konularda ona sorular sormuştur. İbn Abbas'tan fıkıh ile ilgili bilgiler edinmenin yanında ayetlerin tefsirine dair de bilgi birikimini artırmak için çaba sarfetmiştir.

Atâ'nın, İbn Abbas'ın gerek halkın etrafında toplanması ile oluşturulan soru meclislerine¹⁰² gerekse ilmi manada arkadaşları ile oluşturulan meclislerine ondan rivayet aktarma, bizzat soru sorma, bilgi birikimini artırma amacıyla katıldığı söylenebilir.

Hocası İbn Abbas'dan bahsederken 'bahr' ifadesini¹⁰³ de kullandığı anlaşılan Atâ b. Ebî Rebâh'ın onun derslerine, ilim halkalarına, insanların etrafında toplandığı soru meclislerine Atâ'nın da girdiği, katıldığı yönündeki bir bilgi¹⁰⁴ bize İbn Abbas'ın yanında onun asistanlığını yaptığı izlenimi vermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Meymûne'nin cenazesine katılma gibi farklı sebep ve ortamları fırsat bilen Atâ'nın, hocasının yanında bulunmaya gayret ettiği ve onun yanında çokça vakit geçirmeye çalıştığı görülür.¹⁰⁵

b. Câbir b. Abdillâh

Hicretten on yıl önce doğan Cabir b. Abdillâh, babası Uhud Savaşı'nda şehid düşen ilk sahabi olan Abdullah'la birlikte II. Akabe biatına katılanlar arasında en küçük üye sıfatı ile yer almıştır.¹⁰⁶ Uhud Savaşı'ndan sonraki bütün gazvelere katılmıştır. Hz. Peygamber'le aralarında bazı konularda sonraki nesiller için ibretlik diyaloglar geçmiştir.

¹⁰¹ Ali b. el-Medini, *el-İlel*, 47

¹⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 481; Abdürrezzak 8264, 12553; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV, 500-501

¹⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 366

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 481

¹⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 40

¹⁰⁶ Abdürrezzak 1377

Câbir b. Abdillâh'ın Emevîler döneminde de ismine rastlamaktayız. Muaviye için biat almak amacıyla Medine'ye gelen Bûsr b. Ebî Ertat'ın (v. 86/705) Câbir'den biat almadan başkalarından almayacağını belirtmesi üzerine, bazı istişareler sonucunda Câbir zorunlu olarak biat etmiştir. Yine Muaviye'nin Hz. Osman'ı katletmekle suçladığı Medine halkına ceza olsun diye Hz. Peygamber'in minberini Şam'a götürme isteğinden onu vazgeçirenlerden biri de Câbir'dir.

Emevî devletinin valilerinden Haccâc, 692'de Medine'ye geldiğinde Hz. Osman'ı katlettikleri ithamıyla Medine şehir halkından Câbir b. Abdillâh'ın da aralarında bulunduğu bazı sahabilerin elini damgalatmıştır.

Câbir b. Abdillâh tercih edilen görüşe göre h. 78 yılında Medine'de akabe biatında bulunan sahabilerden hayatta olanların sonuncusu olarak vefat etmiştir.¹⁰⁷

Medine'de meskûn olarak hayatını sürdüren ve siyasi ortamda pek ismine rastlanmayan Cabir'in bu şehirde fetva mercilerinden biri olduğu, hatta fetvalarının bir cüz kadar yekun tuttuğu belirtilmiştir. Bunun yanında Medine'de kendisinin etrafında oluşan bir ilim halkasından da söz edilmektedir. Bu ilim halkası içerisinde devrin farklı ilim merkezlerinde söz sahibi olan kişileri de yer almıştır. Bu şahıslar arasında Said b. Müseyyeb (v. 94/712-3), Hasan-ı Basrî (v. 110/728), Mücahid, Şabi (v. 103/721), Tavus gibi her biri farklı ilim merkezlerinin öncülerinden olacak kişiler vardır.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın Câbir'den hangi dönemde ilim aldığı bilinmemektedir. Karşılaşma zamanı hakkında öğrencisi Amr b. Dînar'ın (v. 126/744), Câbir'in Mekke'ye mücâvir olarak geldiği yıl şeklinde ifadesi mevcuttur.¹⁰⁸ Atâ'nın Câbir'in ilim halkasına katılması, hocası İbn Abbas'ın vefatından sonra olmalıdır.

Atâ'nın gidiş zamanı belli olmamakla birlikte bir Medine yolculuğu söz konusudur. Hatta bu yolculuk süresi boyunca Mekke halkı tarafından yokluğu şiddetle hissedilmiş, gelişi üzerine büyük bir ferahlama hissettikleri beyanlarına yansımıştır.¹⁰⁹ Bu bir süreliğine Medine'ye gidişi İbn Abbas'ın vefatını takip eden yıllarda olmuştur. Bu gidişi esnasında Cabir'in ilim halkasına katılmak suretiyle ondan faydalanmıştır. Hatta İbn Sa'd'ın (v. 230/845) *et-Tabakat*'ında Atâ b. Ebî Rebâh'ı sahabenin ardından

¹⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, III, 194

¹⁰⁸ İbn Mâce, *Kitâbü'l-et'ime*, 9

¹⁰⁹ Fesevî, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 443

Medine’de fetva veren kişiler arasında sayması¹¹⁰ muhtemelen tarihi bilinmemekle birlikte bu gidişinde etrafında insanların kendisi etrafında bir soru halkası oluşturmaya binaendir.

Atâ ile Câbir arasında hoca-talebe ilişkisine işaret eden hususlardan olan soru-cevap diyalogları geçmiştir.¹¹¹

Atâ b. Ebî Rebâh’ın Câbir’den naklettiği rivayetlere göz atıldığı zaman Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe’nin musanneflerinde ve kütüb-i sittede benzerlik olmakla beraber birbirlerinde yer almayan farklı konularda ve farklı şekilde gelen rivayetlerin de söz konusu olduğu görülebilir.

c. Rivayette Bulunduğu Kimseler

Atâ b. Ebî Rebâh’ın yukarıda bahsettiğimiz iki hocası İbn Abbas ve Cabir’den başka bir de rivayette bulunduğu kimseler diye ayırmamızın nedeni aslında bu iki hocası ile ilgili hoca- talebe ilişkisine dair bir ilim halkasına devam etme noktasında bilgilerin elimizde olmasıdır. Ama Mekke gibi ulemanın toplanmak için ortak noktası olan bir merkezde, Atâ’nın bu iki hocası haricindeki ulemeden bilgi almaya çalışmamasını söylemek mümkün değildir. Bu itibarla görüşebildiği alimlerden bilgi almak için çabaladığı söylenebilir. Zira pek çok rivayette sahabenin davranışlarını gözlemlemesi neticesinde kendisine sorulan meseleler hakkında bu gözlemlerini dayanak noktası yapmıştır. İbn Abbas ve Cabir haricindeki rivayette bulunduğu kişilerden yaptığı nakiller, bir ilim halkası dâhilinde değil de hac mevsimi veya başka sebeplerle bir süreliğine belli bir konuda veya konularda bilgi edinmek üzere zaman zaman da umumi yapılan derslerde duyduğu rivayetleri aktarmak şeklinde görülebilir.

Atâ’nın naklettiği rivayetler dikkate alındığında, kendisinden rivayet ettiği kimselerden bazıları sayıca fazla olması itibarıyla öne çıkmaktadır. Bunlar: Hz. Aişe, İbn Zübeyr, İbn Ömer, Ebu Hureyre (v. 58/678), Ubeyd b. Umeyr’dir.

Atâ b. Ebî Rebâh’ın Hz. Aişe ile olan irtibatının küçük yaşlarında olduğu söylenebilir. Zira kendisinin beyanlarında yer alan Hz. Aişe’nin elbisesi hakkındaki

¹¹⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, II, 386

¹¹¹ İbn Ebî Şeybe 16311

ifadeleri,¹¹² bunun yanında özellikle Ubeyd b. Umeyr'le¹¹³ ve bazı rivayetlerde İbn Ömer'in de içinde olduğu bir grupla¹¹⁴ O'nun soru meclislerine iştirak ettiği şeklindeki bilgiler tarihen bu sonucu gerektirir. Atâ'nın Ubeyd b. Umeyr, Urve b. Zübeyr (v. 93/712) ve bazı hanımlar vasıtasıyla Hz. Âişe'den nakilde bulunması yanında kendisinin de doğrudan nakilde bulunduğu kaynaklarda yer alan bilgilerdendir. Atâ'nın düzenli bir ders almak için uzun bir müddet Hz. Âişe'nin yanında bulunduğunu söylemek için elde yeterli veri olmasa da farklı konularda ondan pek çok rivayette bulunması sebebiyle, onun soru meclislerinde farklı zamanlarda birçok defa bulunduğu söylenebilir. Bunun yanında Atâ'nın görüşlerinde Hz. Âişe'nin uygulamasının, nakillerinin etkisi olduğunu¹¹⁵ söyleyebileceğimiz gibi, Atâ'nın Hz. Âişe'den aracısız olarak yaptığı bazı nakillerinde, aslında bu rivayeti başkasından aldığı ancak bu şahsı zikretmediğini de bazı örneklerden çıkarmamız mümkündür.¹¹⁶

Atâ'nın Abdullah b. Zübeyr'le daha çok onun Mekke'deki hilafeti sırasında görüştüğü söylenebilir. Abdullah b. Zübeyr'in ilim halkasına devam etmekten çok, zaman zaman O'nun uygulamaları, fiilleri ve ictihadları hakkında bilgi vermiştir.¹¹⁷ Kaynaklarda geçen Atâ'nın namazı İbn Zübeyr'den öğrendiği yönündeki bilgi¹¹⁸ yanında İbn Zübeyr'in bazı görüşlerini benimsediğini, onun uygulamalarını, aksi görüş beyan etmeden aktarmasından¹¹⁹ veya hocası İbn Abbas'a arzettikten sonra onun ihtilafının söz konusu olmamasından¹²⁰ çıkarabiliriz. Bunun yanında İbn Zübeyr'in bazı konulardaki hükümlerini İbn Abbas'a arz ederek onun fikrini de almak istemiştir.¹²¹

Atâ, İbn Zübeyr'in ibadetlerindeki uygulamaların, fiillerine dikkat etmiş ve bunları talebelerine aktarmıştır.¹²² Bunun yanında hocası İbn Abbas'la İbn Zübeyr'in

¹¹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/262

¹¹³ İbn Ebi Şeybe 13469, Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 264

¹¹⁴ İbn Adî, *el-Kamil fî duafai'r-ricâl*, VI, 548

¹¹⁵ İbn Ebi Şeybe 2337 ile birlikte Abdürrezzak 5015; İbn Ebi Şeybe 13945

¹¹⁶ Abdürrezzak 15951 ile birlikte İbn Ebî Şeybe 38087

¹¹⁷ İbn Ebi Şeybe 1733, 2445; Abdürrezzak 13217

¹¹⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 116; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 148

¹¹⁹ Abdürrezzak 5268; İbn Ebî Şeybe 1733

¹²⁰ Abdürrezzak 3492; İbn Ebî Şeybe 4538

¹²¹ İbn Ebi Şeybe 21427; Abdürrezzak 14642

¹²² Abdürrezzak 2901

bazı meselelerdeki ihtilafları¹²³ ve ittifakları¹²⁴ da yine talebelerine aktardığı bilgiler arasındadır.

Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Zübeyr'in hilafeti süresinde gerçekleşen yargılamalar hakkında da nakilde bulunmuştur. Bunlardan birisi İbn Zübeyr'in livata yapan kişileri yargılaması ve bu yargılama esnasında, İbn Ömer ve İbn Abbas gibi dönemin ileri gelen alimlerinin de katıldığı ve mahkemeyi andıran, bir sahneyi, muhtemelen o yargılamanın meşruiyetine ve alimlerin itirazı olmadığına işarette bulunmak üzere talebelerine aktarmıştır.¹²⁵

Atâ b. Ebî Rebâh'ın İbn Ömer'den gelen rivayetlerine baktığımızda önemli bir kısmının hacla ilgili meseleler olduğunu görmekteyiz. Bu durumun ikisi arasındaki irtibatın hac mevsimlerinde yoğunlaştığını gösterdiği söylenebilir. Farklı konularda da nakillerin olması hac dönemlerinde İbn Ömer'in farklı sohbetlerine katıldığı şeklinde yorumlanabilir. Bunun yanında Atâ, İbn Ömer'in yaptığı fiileri, hareketleri son derece dikkatle takip etmiş, gözlemlerini aktarmış, hocası İbn Abbas'la müttelik oldukları noktaları belirtmiş,¹²⁶ kendisine sorulan soruları cevaplarken zaman zaman İbn Ömer'in uygulamalarını aktararak¹²⁷ probleme çözüm üretmeye çalışmıştır. Bunlar yanında İbn Ömer, Mekke'de bulunduğu sırada kendisi etrafında toplanan kişilere Atâ'nın yanlarında olduğu halde kendisine soru sormak üzere gelmelerine gerek olmadığını belirtmiştir.¹²⁸ Bu durum Atâ'nın ilmi yetkinliğinden haberdar olduğunu göstermektedir. Atâ'nın İbn Ömer'den nakli olmadığına sadece onu gördüğüne dair bazı rical kitaplarında yer alan bilgiler¹²⁹ ile İbn Ömer'den pek çok naklinin varlığı bir arada değerlendirilebilir. Buna göre Atâ genelde İbn Ömer'in hareketlerini dikkatli bir şekilde takip etmiştir. Onunla hac mevsimlerinde pek çok defa karşılaşması söz konusudur. Buna rağmen ondan hiç nakilde bulunmaması düşünülemez Atâ'nın İbn Ömer'den

¹²³ Abdürrezzak 5628

¹²⁴ İbn Ebi Şeybe 6067, 18804; Abdürrezzak 3070, 11772

¹²⁵ İbn Ma'in, *Târih*, IV, 329

¹²⁶ İbn Ebi Şeybe 14556; Abdürrezzak 772, 8033

¹²⁷ İbn Ebi Şeybe 14644, 15034, 15511; Abdürrezzak 772, 8923

¹²⁸ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 703

¹²⁹ İbn Ma'in, *Marifetü 'r-Ricâl*, I, 126

nakilden daha ilerisini, ona doğrudan soru sorduğunu söylemesi¹³⁰ ve İbn Ömer'in hac ibadetini yerine getirirken gözlemlerini ifade eden ve çok yakınında olduğuna işaret eden bir çok rivayet¹³¹ aralarında görüşmenin yanı sıra bilgi akışını da göstermektedir. Bunun yanı sıra Ali b. Medîni (v. 234/848-9) *el-İlel*'inde Atâ b. Ebî Rebâh'ın İbn Ömer'den hadis dinlediğini de belirtmiştir.¹³²

Atâ b. Ebî Rebâh Ebû Hureyre'den de birçok nakilde bulunmuştur. Farklı konularda gerek kendi görüşü, gerek Hz. Peygamber'den naklettiği hadisleri gerekse dolaylı olarak arada birileri olduğu halde ondan rivayetleri olmuştur. Ebû Hureyre ile genel itibariyle hac mevsimlerinde görüştüğü söylenebilir. Onu görmesi yanında onun hareketlerini gözlemlemesi, yakınında bulunduğuna işaret eden arkasında namaz kıldığını dair ifadesi¹³³ ve kendisine soru sorulmak üzere etrafında oluşan muhtemelen halkın katılımı ile gerçekleşen soru meclislerine iştirakine işaret eden nakiller¹³⁴, bilgi akışına işaret eden farklı konularda ondan nakilleri, kendisine sorulan sorularda çözüm yolu üretirken onun uygulamalarını, sözlerini veya nakillerini kullanması¹³⁵, hocası İbn Abbas'la aynı fikirde oldukları konuları zikretmesi¹³⁶ Ebû Hureyre'nin Atâ'nın nezdindeki önemine işaret eden hususlardandır.

Hz. Peygamber zamanında doğan fakat tabiinin ileri gelenlerinden sayılan Ubeyd b. Umeyr Mekke'de Hz. Ömer zamanında ilk vaaz veren kimselerdendir.¹³⁷ Mekke'nin ilmi gelişimine katkı sağlayanlardan olması hasebiyle de Atâ b. Ebî Rebâh'ın kendisinden rivayetlerde bulunması ve kendisiyle bazı ulema ziyaretlerine gitmesi söz konusudur. Bu ulema ziyaretlerinin en önemlisi Hz. Âişe'nin hac mevsiminde Mekke'ye geldiğinde insanların kendisine soru sormaları için kurduğunu çadırdaki O'nu ziyarete gitmeleridir.¹³⁸ Atâ bazen Ubeyd'in sahabeden nakillerini, bazen

¹³⁰ İbn Ebi Şeybe 15241

¹³¹ Bkz. İbn Ebi Şeybe 26793, 30302; Abdürrezzak 6317

¹³² Ali b. Medîni, *el-İlel*, 66

¹³³ Abdürrezzak 2492

¹³⁴ Abdürrezzak 6663, 7273, 16618

¹³⁵ Abdürrezzak 4059, 4067

¹³⁶ Abdürrezzak 7664

¹³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 463; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, IV, 157

¹³⁸ İbn Ebi Şeybe 13469

bazı ayetlerle ilgili tefsir mahiyetindeki açıklamalarını¹³⁹, bazen de bir konuda şahsi fikrini¹⁴⁰ aktarmıştır. Ata'nın, Ubeyd b. Umeyr'in bazı konulardaki görüşlerini veya fiillerini¹⁴¹ aktarması ve bunlardan bazılarını kendisine soruların cevabı olarak nakletmesi¹⁴² yanında görüş bakımından ondan farklı düşünmesi de söz konusudur.¹⁴³ Bununla birlikte aynı konuda ihtilaf yaşadıkları da gelen rivayetler arasındadır.¹⁴⁴

Atâ kendisinden rivayette bulunduğu kimseler arasında İbn Abbas'ın İbn Zübeyr'den daha bilgili olduğu gibi bazı değerlendirmeler yaparak kendi nezdindeki değerini de belirtmiştir.¹⁴⁵

Bütün bunlar yanında Atâ kimi zaman çağdaş veya ders arkadaşı olduklarını bildiğimiz şahıslardan, kimi zaman rivayet sayısı çok olmayan kimselerden, kimi zaman da talebelerinden rivayetlerde bulunmuştur:

Atâ b. Ebî Rebâh, hoca-talebe ilişkisi olan iki hocası ve rivayet sayısı bakımından öne çıkan kişilerden başka şu isimlerden de rivayette bulunmuştur.

Üsâme b. Zeyd b. Hârise el-Kelbî, Evs b. es-Sâmit, İyâs b. Halîfe el-Bekrî, Eymen, Câbir b. Umeyr el-Ensârî, el-Hâris el-A'ver, Habîb b. Ebî Sâbit, Hizâm b. Hakîm b. Hizâm, Zekvân ebî Sâlih es-Semân, Râfi' b. Hadîc, Zeyd b. Erkam, Zeyd b. Hâlid el-Cühenî, Sâlim b. Şevvâl, Mevlâ Ümm-ü Habîbe, Sa'îd b. el-Müseyyib, Şehr b. Havşeb, Sâlih ebî el-Halîl, Safvân b. Ümeyye, Safvân b. Abdillâh b. Ya'lâ b. Ümeyye, Safvân b. Mevheb, Safvân b. Ya'lâ b. Ümeyye, Târik b. el-Mürakka', Âiş b. Enes el-Bekrî, Abdullâh b. es-Sâib el-Mahzûmî, Abdullâh b. Ubeydullâh b. Ebî Müleyke, Abdullâh b. 'Isme el-Cüşemî, Abdullâh b. Amr b. el-Âs, Abdurrahman b. Âsım b. Sâbit, Abdülkerim b. Ebî Ümeyye el-Basrî, Attâb b. Esîd, Urve b. ez-Zübeyr, Urve b. İyâz, Ukayl b. Ebî Tâlib, Ammâr b. Ebî Ammâr, Ömer b. Ebî Seleme, Ansebe b. Ebî Süfyân, el-Fazl b. el-Abbâs, Ka'b el-Ahbâr, Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. el-Hanefiyye, Muâviye b. ebî Süfyân, Mûsâ b. Enes b. Mâlik, el-Velîd b. Ubâde b. es-

¹³⁹ İbn Ebi Şeybe 8705

¹⁴⁰ İbn Ebi Şeybe 9209

¹⁴¹ İbn Ebi Şeybe 12806

¹⁴² Abdürrezzak 6467

¹⁴³ İbn Ebi Şeybe 8705

¹⁴⁴ Abdürrezzak 506

¹⁴⁵ Abdürrezzak 5676

Sâmit, Ya‘lâ b. Ümeyye, Yûsûf b. Mâhek, Ebu‘d-Derdâ, Ebu‘z-Zübeyr, Ebû Sâid el-Hudrî, Habîbe bint Meysere, Âişe bint Talha b. Ubeydullah, Ümm-ü Seleme, Ümm-ü Kürz el-Ka‘biyye, Ümm-ü Hânî’ bint Ebî Tâlib.¹⁴⁶

Kendisinden rivayet ettiği isimler arasında sayılmakla birlikte rivayet edip etmediği ihtilaflı olan isimler de söz konusudur. Atâ’nın bazı alimleri görmesi yanında bunlardan herhangi bir rivayette bulunmadığı da kaynaklarda yer yer ifade edilmiştir. Bunlardan bazıları için bu durum yani gördüğü halde rivayet etmemesi söz konusu edilebilirse de İbn Ömer gibi kendisinden rivayette bulunmadığı söylenen birinden Atâ gibi ilim yolunda, alimleri her halleriyle gözlemleyen birisinin toplum nezdinde kendisine itibar edilen alim bir sahabiden rivayette bulunmamış, bir şey dinlememiş olması çok da makul görünmemektedir.

Hocaları başlığında ele aldığımız Atâ b. Ebî Rebâh’ın kendisinden ilim, rivayet aldığı kimseler arasında dikkati çeken hususlardan birisi muksirundan olan sahabilerin varlığıdır. Hz. Peygamber’den çokça hadis rivayet eden sahabeden olan İbn Abbas ve Câbir b. Abdillâh Atâ ile birebir hoca-talebe ilişkisi içinde olmuş, bunların yanında yine muksirundan Hz. Âişe, İbn Ömer, Ebu Hureyre gibi sahabeden de hatırı sayılır miktarda nakillerde bulunmuştur.

B. ÇAĞDAŞLARI

Hz. Peygamber (sav)’in vefatından sonra fetihlerin yaygınlaşması, yeni yerleşim yerlerinin kurulması, bu yerleşim yerlerinde ilmi oluşumları beraberinde getirmiştir. Bu oluşumların başında hoca olarak Hz. Peygamber’in ilim halkasında, okulunda yetişen sahabeler vardır. Sahâbelerin de vefatından sonra ilmi olarak gelişimi devam ettirecek olanlar, onların yetiştirdiği ve yolunu benimseyip onların yolundan gidenler olan, tâbiûn olarak anılacak talebeleridir. Sahabenin kendi yetiştirdiği güzide talebeleri yer yer ilim meclislerinin başına geçmişler, yer yer de farklı veya yeni yerleşim yerlerini ilim merkezleri haline getirmişlerdir. Bazıları, isimleri asırlar boyu mezhep imamı olarak kabul edilecek olan talebeler yetiştirmişler ve o mezhebin silsilesinde kilit noktada yer almışlardır. Bazıları da ileride önemli ulema arasında sayılacak talebelerin hocası

¹⁴⁶ Mizzi, *Tehzîbü’l-kemâl*, XX, 70-72

olmuşlardır. Bu manada tâbiûn uleması, talebeleri oldukları sahabe ile hocaları oldukları öğrencileri arasında köprü vazifesi görmüşlerdir.

Atâ'nın yaşadığı dönem itibariyle ilmi olarak faaliyet gösteren birçok ilim merkezi olmuştur. Bunlardan öne çıkanlar hicaz bölgesinde Medine ile Mekke, Irak bölgesinde Kufe ile Basra ve Şam bölgeleridir.

İlim merkezleri içerisinde yerleşmiş olan sahabeden bazılarının kendilerinden sonra devam eden ilim halkaları olmuştur. İlim halkası olan bir diğer deyişle ashâbı olan sahabiler kaynaklarda İbn Mesud, İbn Abbas, Zeyd b. Sabit olarak geçmektedir.¹⁴⁷ İbn Mesud Kufe'de, İbn Abbas Mekke'de ve Zeyd b. Sabit ise Medine'de düzenli olarak ders verdikleri ilim halkalarını oluşturmuşlardır.

Medine ilmi faaliyetlerin o dönem itibariyle yoğun olarak yaşandığı bir şehirdir. Hz. Peygamber'in ashabının O'nun vefatından sonra yoğunluk olarak bu bölgede bulunması, Raşid Halifelerin başkent olarak burayı kullanmaları bunun sebeplerindendir. Öne çıkan sahâbe arasında Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü'l-Müminin Hz. Aişe, Zeyd b. Sabit, İbn Ömer, Ebû Hureyre gibi alimler vardır. Bunlar arasında Medine ilim ekolünün başında bulunan Zeyd b. Sabit'tir. Şüphesiz ki diğer sahabe de toplum nezdinde kendisine problemlerin çözümü noktasında değer atfedilen kişilerdir ama ilmi manada Zeyd b. Sabit öne çıkmıştır. Medine'de yerleşik sahabeden ve özellikle Zeyd b. Sabit'in ilminden faydalananarak ondan sonra Medine ilim merkezinin ekolleşme sürecinde öne çıkan, onun sözü ile fetva verip onun yolunda ilerleyenler vardır. Ali b. Medini bu kişileri 'ashab-ı Zeyd b. Sâbit' olarak zikretmektedir: Said b. Müseyyeb (105), Urve b. Zübeyr (94), Hârice b. Zeyd (100), Süleyman b. Yesâr (107), Kasım b. Muhammed (107), Ebu Bekir b. Abdirrahman (94), Ebân b. Osmân, Kubeysa b. Züeyb, Ubeydullah b. Abdillâh, Salim b. Abdillâh b. Ömer, Ebu Seleme b. Abdirrahman, Talha b. Abdillâh b. Avf, Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im. Bunlardan sonra İbn Şihâb ez-Zühri, Yahyâ b. Sa'îd, Ebu'z-Zinâd, Bükeyr b. Abdillâh el-Eşec ve bunlardan sonra Malik b. Enes, Malikten sonra da Abdurrahman b. Mehdi Medine ilim merkezini devam ettiren isimlerdir. Bütün bunlar bir üstünün yolundan giden, onların sözü ile fetva verenlerdir.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Ali b. Medini, *el-İlel*, 42

¹⁴⁸ Ali b. Medini, *el-İlel*, 44-45

Kufe’de Abdullah b. Mesud, ona talebe olan, onun yolundan giden ve sözleri ile fetva veren Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Mesrûk, Ubeyde b. es-Selmânî, Hâris b. Kays, Amr b. Şurahbîl ki bunlar ashab-ı İbn Mesûd olarak anılagelmıştır¹⁴⁹, Şa’bî, Süfyân es-Sevrî, İbn Ebî Şeybe, Vekî‘ b. Cerrâh, İbrahim en-Nehaî gibi isimler de yine bu bölgedeki alimler arasında zikredilebilir.

Basra’da ise sahabeden Enes b. Malik ve onun takipçilerinden olan Hasan Basrî, Muhammed b. Sîrin, Katâde b. Diâme, Eyyüb es-Sahtiyânî, Şu‘be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme, Yahya el-Kattân bu bölgedeki o dönem yaşamış ve Basra’da yönlendirici konumdaki alimlerdendir.

Şam bölgesi ise diğer ilmi merkezlerden biraz daha farklı bir konuma sahiptir. Bu bölge özellikle Hz. Osman’ın hilafeti ile birlikte Emevî hanedânına dönüşecek bir yönetim tarafından idare edilmiş, siyasetin yoğun olarak yaşandığı bir bölge olması itibarıyla ilmi manada çok ön plana çıkamamıştır. Bununla birlikte halife olması yanında herkesin ilmi manada saygısını kazanan Ömer b. Abdilazîz (101), Mekhûl (116) ve Evzaî bu bölgede ilmin gelişmesinde katkı sahibi alimler arasında sayılabilir.

Buraya kadar ismi zikredilen alimler Atâ ile aynı dönemde olmakla birlikte farklı ilim merkezlerinde yaşamış kişilerdir. Farklı yerlerde yerleşmiş bu isimlerin ortak buluşma noktasında şüphesiz ki hac mevsiminde bir araya geldikleri Mekke şehri vardır. Atâ’nın bu şehrin özellikle hac mevsiminde kendisine yönetim tarafından hacla ilgili konularda söz söyleme yetkisi verdiği kişi olması hasebiyle bu dönemlerde buraya hac ibadeti için gelen farklı yerleşim merkezlerindeki bu alimlerle en azından görüşmüş olması kaçınılmazdır. Zira farklı ilim merkezlerindeki alimlerle irtibatına dair bazı nakiller de kaynaklarımızda mevcuttur. Hac mevsiminde bir vesile ile birlikte olan ve sabaha kadar ilmi tartışmaların cereyan ettiği ilim toplantıları buna örneklik teşkil edebilir. Bu toplantılarda alimler bazı meseleler etrafında kendi fikirlerini ortaya koymak suretiyle ilmi zeminde tartışmada bulunmuş, neticede kimse kimseyi incitmeden toplantılar sona ermiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Ali b. Medini, *el-İlel*, 46

¹⁵⁰ Fesevi, *Kitâbü’l-mârifeti ve’t-târih*, II, 29

a. Ashâb-ı İbn Abbâs

Hicaz bölgesinin önemli diğer ilim merkezi Mekke'dir. Bu şehirde, İbn Abbas'ın yaklaşık h. 50 yılından sonra yerleşmesi ile etrafında bir ilim halkası oluşmuş ve Said b. Cübeyr, Câbir b. Zeyd, Tâvus, Mücâhid, Atâ b. Ebî Rebâh ve İkrime'den oluşan ashâb-ı İbn Abbâs¹⁵¹ diye meşhur olan altı güzide talebesi yetişmiştir. Bunlar, İbn Abbas'tan sonra onun yolunu izleyen, onun sözleriyle fetva veren kişilerdir.¹⁵² Bu isimlerden bazıları Mekke'de İbn Abbas'ın ilim meclisini devam ettirmiş, bazıları farklı bölgelere giderek orada kendi ilim halkalarını kurmuşlardır.

İbn Abbas'ın yetiştirdiği önemli talebelerinden biri Saîd b. Cübeyr'dir. İbn Abbas ders halkasında kendisine herkesin huzurunda hadis okutturmak için söz vermiş Saîd ise hocasının yanında böyle bir şeyden imtina edince İbn Abbas ona okumasını, yanlış yaparsa düzeltereğini doğru yaparsa da doğruluğuna şahitlik edeceğini, bu durumun kendisi için çok güzel bir şey olduğunu belirterek onu teşvik etmiştir.¹⁵³ Saîd'in hocasının huzurunda hadis yazdığına dair rivayetler söz konusudur.¹⁵⁴ Yine İbn Abbas'ın onun ilmî yetişmişliğine işaret olmak üzere Kûfe'den gelen bir gruba kendi şehirlerinin alimi olan Said b. Cübeyr varken kendisine sorularına cevap bulmak için gelmelerini yadırgadığını ifade etmiştir.¹⁵⁵ 49 yaşındayken h. 94 yılında, İbnü'l-Eş'as isyanına verdiği destek sonrası uzun süre saklandığı ve sonunda yakalandığı Haccac tarafından öldürülmüştür.¹⁵⁶ Saîd b. Cübeyr, İbn-i Abbas'a erken yaşta talebelik yapmış ve dolayısı ile Atâ ile de ders arkadaşlığı Saîd'in bu erken yaşlarında olmuştur.

Mekke'nin tefsir ilminin gelişiminde çok büyük önemi olan, İbn Abbas'a Kur'an-ı Kerim'i otuz kere arzettiğini ifade eden Mücâhid b. Cebr¹⁵⁷, İbn Abbas'ın güzide altı talebesinden biridir. İbn Abbas'tan daha ziyade tefsir konusunda faydalanmakla birlikte onun kavliyle fetva verenler arasında sayılması¹⁵⁸ itibariyle de

¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 500; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 713-714

¹⁵² Ali b. Medini, *el-İlel*, 47

¹⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 256-257

¹⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 257

¹⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 257

¹⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 265-266

¹⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 466

¹⁵⁸ Ali b. Medini, *el-İlel*, 47

Mekke ilim tarihinde önemli bir yere sahiptir. H. 103 yılında Mekke’de vefat eden Mücâhid¹⁵⁹ ile Atâ b. Ebî Rebâh’ın aynı şehirde uzun süre birlikte yaşamaları sebebiyle ilmi olarak birbirleri arasında etkileşim olduğu söylenebilir.

Kaynaklarda muhtemelen Mekke’ye yaptığı sık ziyaretler ve İbn Abbas’ın ders halkasına iştiraki nedeniyle Mekke, doğum yeri olması hasebiyle ve Cened isimli şehirde yaşaması¹⁶⁰ nedeniyle de Yemen uleması arasında sayılan Tâvus b. Keysân da İbn Abbâs’ın önemli talebeleri arasında yer almıştır. Atâ ile olan ders arkadaşlığı yanında birbirlerine verdikleri değer de önemlidir. Atâ kendisine sorulan bir mesele hakkındaki cevabından sonra kendisine bu konuyu nereden duyduğu sorulunca Tâvus’u işaret etmiş ve onun için güvenilir kişi tanımlamasını kullanmıştır.¹⁶¹ Bu durum birbirlerinin ilmi manada değerini takdir etme yanında birbirlerine saygılarını da göstermek bakımından kayda değerdir. Tâvus h. 106 yılında Mekke’de vefat etmiş ve cenaze namazı o dönemde hac vazifesi için Mekke’de bulunan Halife Hişam b. Abdilmelik tarafından kıldırılmıştır.¹⁶²

Bazı kaynaklarda Medine ehli¹⁶³, bazılarında ise Mekke ehli arasında zikredilen¹⁶⁴ ve Basra’da vali iken İbn Abbas’a hediye edilen İkrime, hem hocası hem de efendisi olan İbn Abbas’ın ilminden kendi ifadesi ile kırk yıl gibi uzun bir süre faydalanma imkanına sahip olmuştur.¹⁶⁵ Bu itibarla da O’nun güzide altı talebesi arasında zikredilmiştir. İbn Abbas’ın h. 40 yılı civarında Basra valisi olması göz önünde bulundurulduğunda ve İkrime’nin kendi ifadesi ile İbn Abbas’tan kırk yıl ilim tahsili birlikte ele alındığında İbn Abbas’ın Mekke’ye yerleştiği tarihlerde ve aynı zamanda ilim halkasını kurduğu sıralarda diğer talebeleri ile İkrime’nin de irtibatı söz konusu edilebilir. İbn Abbas ilmi yetişmişliğini kendisi hayattayken onayladığı diğer talebelerinde olduğu gibi İkrime’nin de halka fetva vermesine müsaade ederek onun

¹⁵⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, V, 47

¹⁶⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, V, 357

¹⁶¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, V, 542

¹⁶² İbn Sad, *et-Tabakât*, V, 542

¹⁶³ İbn Sad, *et-Tabakât*, V, 287

¹⁶⁴ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, III, 265

¹⁶⁵ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 14

ilmi düzeyini takdir ettiğini göstermiştir.¹⁶⁶ H. 105 yılında¹⁶⁷ vefat eden İkrime aynı zamanda yaşadığı dönemde tefsir ilminde en bilgili kişi olarak tanınmıştır.¹⁶⁸

İbn Abbas'ın güzide talebeleri arasında Basra'nın önde gelen alimlerinden Câbir b. Zeyd de vardır. Câbir ilmi yetişmişliği noktasında İbn Abbas'ın takdirini kazanması¹⁶⁹ yanında Basra'da Hasan Basrî'den önce müftilik makamında bulunmuş birisidir.¹⁷⁰ H. 93 yılında vefat etmiştir.¹⁷¹

Atâ b. Ebî Rebâh'ın Mücahid ve Tâvus'la aynı dönemlerde hem ders hem de ilmi faaliyet noktasında özel bir birlikteliklerinin olduğu söylenebilir. Zira bu üç ismi kendilerinden sonra gelen ortak talebeleri aynı rivayetlerde pek çok defa birlikte zikretmiştir. Aynı konu hakkında benzer görüşler¹⁷² yanında farklı görüşlere de sahip oldukları¹⁷³ anlaşılmaktadır. Ayrıca yine üçünün beraber zikredildiği bazı rivayetlerde bunların ilim faaliyetlerinin ve meclislerinin bereketine, faziletine de işaret edilmektedir.¹⁷⁴

Ashab-ı İbn Abbas arasında ilmi yardımlaşmalar, alışverişler de olmuştur. Hepsinin aynı anda bulunmadığı zamanlar olduğu, İbn Abbas'ın öğrettiği konularda eksiklerini tamamlamak için zaman zaman bir araya gelip fikir alışverişinde bulunmalarından anlaşılmaktadır. Hatta birbirlerinin bilgilerini kontrol edip farklı bilgi varsa bu bir araya gelme zamanlarında bu hususları ilmi bir saygı çerçevesinde paylaşmışlardır.¹⁷⁵

Ashâb-ı İbn Abbâs'ın, hocalarının sözlerinden talebelerine yaptıkları aktarımlarında zaman zaman farklılaşmalar da söz konusudur. Örnek olmak üzere Said

¹⁶⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 14

¹⁶⁷ İbn sad, *et-Tabakât*, V, 290

¹⁶⁸ İbn sad, *et-Tabakât*, V, 288

¹⁶⁹ İbn Sad, *et-Tabakât*, VII, 179

¹⁷⁰ İbn Sad, *et-Tabakât*, VII, 180

¹⁷¹ İbn Sad, *et-Tabakât*, VII, 181

¹⁷² Abdürrezzak 3429, 5328, 9023

¹⁷³ Abdürrezzak 4034, 9072

¹⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 386; İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih (v. 261/875), *Ma'rifetü's-sikat*, thk. Abdülalim Abdülazim Bestevi, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985, II, 265; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih* I, 702

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 290; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 7

b. Cübeyr ve Tavs arasında geçen ve Tavs'un biraz da sitemle kendisinin ilmi noktada muhtemelen İbn Abbas'la daha önce faaliyetlerde bulunmasına atıfta bulunarak kendi görüşünü savunması gösterilebilir.¹⁷⁶

Görüldüğü zere İbn Abbas'ın kendi ismi ile birlikte anılacak ve yolunu benimseyecek, kavliyle fetvalar vererek¹⁷⁷ literatürde önemli bir yer edinecek olan altı güzide talebesi, farklı ilim merkezlerinden gelerek onun huzurunda belli bir ilmi yetkinliğe -en azından İbn Abbas'ın onayını alacak kadar- ulaşıncaya kadar ilim tahsil etmiş ve geldikleri ilim merkezlerinde hatırı sayılır ulema arasında ve bazısı da resmi görevli olarak insanların yönlendiricileri olmuşlardır.

Ashâb-ı İbn Abbas'ın yukarıda belirtilen özelliklerine bakıldığında onlardan biri olan Atâ b. Eb Rebâh cihetinden řu sonucu çıkarmak mümkündür. Aynı dönemde yaşıdığı ulema arasında ve farklı şehirlerde ilmi manada söz sahibi olacak alimlerle aynı ders halkasında aynı hocadan belki de aynı zaman diliminde ilim tahsili yapmış, ders arkadaşıllığı etmiş, bu itibarla da muhtemelen dönemin bu farklı ilim merkezlerindeki ilmi durumdan haberdar olması bakımından son derece verimli bir ilim hayatına sahip olmuştur. Bu meyanda bir oturum esnasında kendisini Kufe ehlinden olarak tanıtan birisine Atâ'nın, ilmî olarak Kfelilere değeri verdiğini ifade etmesi farklı görüşlerden, farklı ilim merkezlerinin ilmi birikiminden haberdar olduğunu ve onları takdir ettiğini göstermektedir.¹⁷⁸ Atâ'nın farklı ilim merkezlerindeki alimleri eleştirir bir yaklaşımının olmaması, aynı zamanda onun ilmi olgunluğuna da işaret etmektedir.

Ashab-ı İbn Abbas arasında zikredilmemekle birlikte onlardan bir kısmıyla Câbir b. Abdillâh'ın ders grubunda birlikte bulunan Ebu'z-Zübeyr, Atâ b. Eb Rebâh'ın her ne kadar kendisinden nakillerde bulunduğ için öğrencileri arasında sayılabilirse de aynı zamanda çağdaşı, ders arkadaşı olarak görülebilir. Ebu'z-Zübeyr, At ve ashab-ı İbn Abbas'tan olan alimler ile birlikte Câbir b. Abdillâh'ın hadis meclislerine katıldıkları sıralarda muhtemelen daha genç ve ezber kabiliyetinin daha iyi olması

¹⁷⁶ İbn Sa'd *et-Tabakât*, V, 540

¹⁷⁷ Ali b. Medini, *el-İlel*, 47

¹⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 11

hasebiyle özellikle Atâ tarafından Câbir'in en yakınına doğru öne sürülerek daha çok ve daha net hadis dinleyip ezberlesin ve arkadaşlarına da aktarsın diye teşvik edilmiştir.¹⁷⁹

Görüldüğü gibi Cabir b. Abdullah'ın ilim halkasına devam eden Atâ ve arkadaşları, ondan aldıkları hadisleri, bilgileri ve rivayetleri dersten sonra müzakere ettikten sonra, eksik oldukları noktada birbirlerini tamamladıkları, daha fazla öğrenmek ve bilgi birikimelerini artırmak için ezberi kuvvetli olan arkadaşlarını öne geçirip onları destekledikleri söylenebilir.¹⁸⁰

Hem İbn Abbas'ı hem de altı güzide talebesini gören Amr b. Dînâr da yine Mekke'nin önde gelen alimlerindendir. Bu zikredilen isimler yanında İbn Ebî Necîh, İbn Cüreyc ve Süfyân b. Uyeyne gibi alimler de İbn Abbas'ın yolundan giden talebelerinin yetiştirdiği ve onun sözü ile fetva verecek, onun yolunu benimseyecek olan alimlerdir.¹⁸¹

Bütün bunların yanında Atâ'nın yaşadığı dönem itibariyle alimler arasında ilimler konusunda uzmanlık alanları bakımından bir bölünme olduğu söylenebilir. Bu konuda talakta en iyisi Saîd b. el-Müseyyeb, hac menâsikinde Atâ b. Ebî Rebâh, helal ve haramda Tâvus, Tefsirde Mücâhid ve bütün bunlarda iyi olanın Saîd b. Cübeyr olduğunu ifade eden rivayetler¹⁸² bizi bu sonuca götürmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere bu dönem itibariyle fıkıh ilmi açısından uzmanlık noktasında ismi zikredilen şahıslar aynı zamanda Ashab-ı İbn Abbâs diye meşhur olan Abdullah b. Abbâs'ın ilim yolunda yetiştirdiği en önemli altı talebesi arasına girmeyi başaran öğrencilerden bazıları olması hasebiyle de büyük önemi haizdir.¹⁸³

Genel itibariyle bakıldığında, Atâ'nın da aralarında sayıldığı ve bazı ilmi konulardaki en bilgili insanların zikredildiği rivayetlerde Atâ ortak olarak hac konusunda en bilgili kişi gösterilmektedir.¹⁸⁴ Bu, aynı zamanda onun uzun müddet Mekke'de yerleşmiş olması ve pek çok defa hac yapması ile de bağlantılıdır. Yönetim

¹⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 481; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 22

¹⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 481; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 139

¹⁸¹ Ali b. Medini, *el-İlel*, 47

¹⁸² İbn Ebû Hayseme, Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (279-892), *et-Tarihü'l-kebir*, Kahire: el-Farukü'l-Hadise, 2004/1424, III, 223

¹⁸³ Fakihi, *Ahbâru Mekke*, I, 182

¹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 492

tarafından ona hac konusunda fetva yetkisi verilmesinin arkasında yatan gerekçenin, onun bu konudaki bilgi birikiminin genişliği olduğu söylenebilir.¹⁸⁵

Katâde b. Diâme'nin, başkalarının ihtilafı söz konusu olsa bile Hasan, Said b. Müseyyeb, İbrahim ve Atâ'nın ittifak ettiği bir hususta bunların sözlerine itibar edeceği aksi görüşleri önemsemeyeceği ifadesini bu dört alimin o dönemdeki ilim merkezlerinin başında olmaları sebebine dayandırması¹⁸⁶, dönemin ilim merkezlerinin başındaki ulema hakkında bize bilgi vermesi yanında Atâ'nın da dönem uleması arasındaki konumunun nasıl anlaşıldığına ve onların arasındaki itibarına işaret etmesi bakımından son derece önemlidir.

C. TALEBELERİ

Atâ b. Ebî Rebâh'ın ilmi olarak öne çıkması, farklı kesimler tarafından ilmi yetkinliğinin takdir edilmesi, böyle bir hocadan ders almak isteyecek talebeler topluluğunu beraberinde getirecektir. İslam dünyasının çeşitli yerlerinden ilim yolculuklarına çıkmış olan kimseler, Mekke'ye yolları düştüğünde ilminden faydalanmak, ondan rivayette bulunmak için onunla görüşmek isteyeceklerdir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın Mekke'de yerleşik olarak bulunan ve onun talebesi olan öğrencileri olduğu gibi, belli bir süre farklı ilim merkezlerinden gelen ve kaldıkları süre zarfında ilim halkasına devam eden talebeleri de olacaktır. Hoca-talebe ilişkisi içerisinde olduğu yönünde kanaatlerimizin ortaya çıktığı kişileri bu başlık içerisinde zikretmeye çalıştık. Bu yönde kanaatlerimizin oluşmasında etkin olarak hadis literatürünün önemli kaynaklarından Musannefler içerisinde geçen rivayet zincirleri etkili olmuştur. . Bunun yanında kütüb-i sitte eserlerinde, tabakat ve tarih gibi farklı literatürdeki eserlerde yine hoca talebe ilişkisine işaretler söz konusudur. Rivayet zincirlerinde Atâ'dan nakilde bulunan kişilere göz atıldığında öne çıkan isimler olarak İbn Cüreyc ve Amr b. Dinar başta gelmektedir. Kays b. Sa'd ve İbn Ebî Necîh ise daha çok tabakat, tarih, rical türü eserlerde Atâ'nın meclisini devam ettiren, ondan ilim aldığı yönünde ifadeler yer alan kişiler olması hasebiyle öğrencileri arasında zikretmeyi uygun gördük.

¹⁸⁵ Buhari, *Târihu'l-kebir*, VI, 464, Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 702

¹⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 170; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 701

Soru-cevap, pek çok farklı alanlarda nakilde bulunma, uzun sayılabilecek bir süre birlikte olma ve özel olarak talebesi olduğuna dair kaynaklarda zikredilme bizim için hoca-talebe ilişkisinin belirlenmesinde ölçüt olmuştur. Bunun yanında Atâ'dan rivayette bulunan pek çok kişiden bazılarının ismini ise Atâ'nın hocalık dönemi ve ilim halkası başlığı içerisinde zikretmeyi uygun gördük.

a. Amr b. Dînâr

İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında Mekke ehlinin üçüncü tabakasında saydığı Amr b. Dînâr¹⁸⁷ yaşadığı dönem itibariyle İbn Abbas'ın bizzat kendisinden ve onun halkasında yetişen ashâb-ı İbn Abbâs gibi farklı ilim merkezlerinin önde gelen ve büyük öneme sahip pek çok aliminden ortak olarak faydalanmıştır.¹⁸⁸ Bundan dolayı “kulağı alimlerin hunisi olan kişi” olarak tabir edilmiştir.¹⁸⁹

Atâ b. Ebî Rebâh'ın Muaviye döneminde küttâb tabir edilen ilk mekteplerde hoca olarak görev yaptığı dönemde muhtemelen öğrencileri arasında Amr b. Dînâr da olmalıdır.

Amr b. Dînâr genç yaşında pek çok ulemayı görme, dinleme ve meclislerine iştirak imkanı elde etmiştir. İbn Abbas'ın ashâbı olarak tanımlanan güzide talebeleri ile birlikte O'nun derslerinden istifade etmiştir. İbn Abbas'la arasında bir hoca-talebe ilişkisinden söz etmek biraz güçtür. Ama onun altı güzide talebesinin her biri ile görüşmüş olması¹⁹⁰ ve bunlarla olan hoca-talebe ilişkisi söz konusu edilebilmektedir.

Ashâb-ı İbn Abbâs'tan özellikle Atâ ile bir talebe olarak yakınlığı olmuş, ondan pek çok rivayette bulunmuştur. Atâ'dan aktardığı rivayetlerin farklı konularda gelmiş olması, onlar içerisinde Atâ ile olan soru-cevap gibi ders işleme metoduna işaret olan hususların varlığı bizi Atâ ile Amr arasında düzenli bir hoca-talebe ilişkisi olduğuna ve Atâ'nın ilim meclisine düzenli olarak katıldığı sonucuna götürmektedir.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 479

¹⁸⁸ Ali b. Medini, *el-İlel*, 47

¹⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 479

¹⁹⁰ Ali b. Medini, *el-İlel*, 47

Amr b. Dînâr'ın Atâ'dan yaptığı nakillere göz atıldığında Amr'ın hadis¹⁹¹, sahabe sözü/uygulaması¹⁹², soru-cevap¹⁹³, Atâ'nın şahsi görüşlerini¹⁹⁴ aktardığı müşahede edilebilir. Bunun yanında hocası Atâ ile farklı düşündüğü durumlar da söz konusudur.¹⁹⁵

Dönemin uygulamaları arasında gördüğümüz hocaların talebelerinden de rivayette bulunmaları Atâ için de söz konusudur. Bazı konularda Atâ, Amr b. Dînâr'dan rivayette bulunmuştur.¹⁹⁶ Bunların yanında Amr'ın Atâ'nın devamlı öğrencilerinden olduğu bilindiğinden insanların bir konuda Atâ'dan gelen bir rivayet olup olmadığı noktasında Amr'dan bilgi aldıkları da olmuştur.¹⁹⁷ Ayrıca Atâ'nın bir konuda ifade ettiği görüşlerin kendisinin mi yoksa birisinden nakli mi olduğu da yine zaman zaman Amr'a sorulan sorular arasında yer almıştır.¹⁹⁸

Atâ b. Ebî Rebâh'ın vefatı sonrasında ondan kalan müftilik makamına resmi olarak maaş karşılığı olmak üzere Amr b. Dînâr getirilmek istenmiş fakat o, bunu kabul etmeyerek maaşsız ve resmi olmaksızın Mekke'nin müftiliğini yapmayı tercih etmiştir.¹⁹⁹

Amr b. Dînâr, aynı zamanda Atâ'nın vefatından sonra onun uzun süre talebeliğini yapmış olan İbn Cüreyc'in yaklaşık 7-9 yıl süreyle hocalığını yapmıştır.²⁰⁰ H. 126 yılında vefat etmiştir.²⁰¹

Amr b. Dînâr'ın vefatından sonra onun yerine fetva vermek üzere İbn Ebî Necîh geçmiştir.²⁰²

¹⁹¹ Abdürrezzak 2113; İbn Ebî Şeybe 3366, 5782

¹⁹² Abdürrezzak 1437, 3599, 4138, 10895; İbn Ebî Şeybe 2823, 4847, 8224

¹⁹³ Abdürrezzak 10991; İbn Ebî Şeybe 23606

¹⁹⁴ Abdürrezzak 7184, 13289; İbn Ebî Şeybe 1228, 8739

¹⁹⁵ Abdürrezzak 9952; İbn Ebî Şeybe 19005

¹⁹⁶ Abdürrezzak 9893

¹⁹⁷ Abdürrezzak 8308

¹⁹⁸ Abdürrezzak 9925, 9953

¹⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 480; Fakihi, *Ahbâru Mekke*, II, 346; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 19

²⁰⁰ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 25; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 146

²⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 480

²⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 480

b. İbn Cüreyc

Mekke ehlinin dördüncü tabakasında yer alan İbn Cüreyc h. 80 yılında Mekke’de doğmuştur.²⁰³ Atâ b. Ebî Rebâh’a olan öğrencilik dönemi muhtemelen Atâ’nın hayatının son zamanlarına tekabül etmektedir. Aynı zamanda Atâ’nın görüşlerini, rivayetlerini kendisinden sonrakilere aktarma bakımından da son derece kilit bir görev üstlenmiştir. Literatür taramalarından anlaşıldığı üzere, Atâ’nın görüşlerinin ve nakillerinin büyük bir bölümüne İbn Cüreyc vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Aralarında yaklaşık 17 yıl süreyle hoca-talebe ilişkisi yaşanmıştır.²⁰⁴

İbn Cüreyc’in talebeliği, hocasından aktardığı rivayetlerdeki farklı konuların yer almasından anladığımıza göre düzenli bir ders takibi şeklinde olmuştur. Bunun yanında aynı zamanda Atâ’nın başka gruplarla olan ders halkalarını da yoğun bir şekilde takip ettiğini görmekteyiz. Zira buna işaret olmak üzere Atâ’nın ders halkasında cereyan eden Atâ ile bazı insanlar arasında geçen soru-cevap diyaloglarını rivayetlerinde belirtmiştir.²⁰⁵ Bu diyaloglarda Atâ’nın, gelen sorulara kısa ve net cevaplar vermesi, soruları cevaplarırken herhangi bir nakle işaret etmemesi bu soruların halk arasında soru meclislerinde sorulduğuna işaret ettiği söylenebilir.

Atâ b. Ebî Rebâh ile İbn Cüreyc’in arasındaki hoca-talebe ilişkisi incelendiğinde öne çıkan hususlardan en önemlisi aralarında soru cevap diyaloglarının olmasıdır. Bu diyaloglar farklı türde kaynaklarda yer almaktadır ve fetva külliyatı görünümü arz etmektedir. Abdürrezzak’ın ve İbn Ebî Şeybe’nin musanneflerinde bu tür diyaloglar büyük oranda mevcuttur.

İbn Cüreyc’in Atâ’dan yaptığı nakilleri incelediğimizde aralarında çok çeşitlilik arzeden bir bilgi aktarımının söz konusu olduğunu görüyoruz. Hadisler²⁰⁶, sahabe sözleri²⁰⁷ ve uygulamaları²⁰⁸, şahsi görüşler²⁰⁹, görüşlerinin delilleri²¹⁰, ilim-rey ilişkisine

²⁰³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, V, 491

²⁰⁴ Fesevi, *Kitâbü’l-mârifeti ve’t-târih*, II, 155; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti’s-selam*, XII, 145

²⁰⁵ Abdürrezzak 182, 1455

²⁰⁶ Abdürrezzak 1736, 1775, 2112, 2743, 3076

²⁰⁷ Abdürrezzak 2103, 1680, 2169, 3100, 3124

²⁰⁸ Abdürrezzak 2103, 2126, 2901, 3075

²⁰⁹ Abdürrezzak 1874, 1919, 2180, 2919, 3058

²¹⁰ Abdürrezzak 2245, 2629

dair hususlar²¹¹, dönemin ve bölgenin ilim anlayışının aktarımı²¹² bu nakillerden elde ettiğimiz sonuçlardandır.

İbn Cüreyc'in Atâ ile olan ilk görüşmesinin onun ilim halkasına katılma isteği sonrası olduğunu söyleyebiliriz. İbn Cüreyc, Atâ'nın ilim meclisine katılmasının tavsiye edilmesi üzerine bunun için girişimde bulunmuş, ilk girişiminde kendisine Kur'aan'ı okuyup okuyamadığı, farzlarla ilgili ön hazırlıkları yapıp yapmadığı gibi bazı hususlar sorulmuş bunları yerine getirdikten sonra ilim meclisine kabul edilmiştir.²¹³ Bu kabulünden itibaren yaklaşık 17-18 sene Atâ'nın yanından ayrılmamış²¹⁴, ondan olabildiğince ilim alıp yararlanmaya çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda Atâ'nın ilim meclisine herkesin kabul edilmediği bazı ön hazırlıklar yapıp ilmi yeterlilikler sağlandıktan sonra kabulün gerçekleştiğini göstermektedir.

İbn Cüreyc'in genç olması, ilim hırsı, derslerdeki ilmi elde etmek için sürekli fıkıh kabiliyetini ortaya koyan sorular yöneltmesi muhtemelen Atâ'nın dikkatini çekmiştir. Kendisinden sonra ilim meclisinin başına geçeceğine işaret olması bakımından önem arzeden onun Mekke ehli gençlerin efendisi olduğu şeklindeki beyanı²¹⁵ yanında kendisinden sonra yerine kimin geçmesini arzu ettiği yönündeki soruya İbn Cüreyc'in ismini vererek cevap vermesi söz konusudur.²¹⁶

İbn Cüreyc'in namazı Atâ'dan öğrendiği ve Mekke'nin en iyi namaz kılanlarından olduğu²¹⁷ yanında Atâ'dan gelen rivayetler noktasında herhangi bir çelişki durumunda itibar edilecek sözün İbn Cüreyc'in nakli olduğu belirtilerek²¹⁸ Atâ'nın ravileri arasında İbn Cüreyc'in sağlam konumu ortaya konmuştur.

²¹¹ Abdürrezzak 9953, 15414

²¹² Abdürrezzak 1594, 2414,

²¹³ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 155; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 145

²¹⁴ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 155; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 145

²¹⁵ İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VI, 380; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 147

²¹⁶ Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 145

²¹⁷ Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 148

²¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 219; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 146

İbn Cüreyc hocası Atâ'dan duyduğu bilgileri irdemiştir. Atâ'nın ders esnasında kullandığı ifadelerin veya sorulan sorulara verdiği cevapların kendi görüşü olup olmadığı hususunda İbn Cüreyc'in sorular yöneltmesi bunun göstergelerindendir.²¹⁹

İbn Cüreyc, Atâ b. Ebî Rebâh'tan bazı konularda bilgi talep etmiş, hocası ise muhtemelen kendisini yeterli görmemesi sebebiyle talep edilen hususlarda bilgi vermekten kaçınmış, bunun için de öğrencisinden kendisini mazur görmesini rica etmiştir.²²⁰

İbn Cüreyc, Atâ'dan sonra yine onun talebelerinden olan Amr b. Dînar'ın ilim meclisine 7 sene kadar devam etmiştir.²²¹ Amr b. Dinar ve İbn Ebî Necîh'ten sonra Mekke'de fetva makamında bulunmuştur.²²²

İlk kitap tasnif eden kişi olduğu söylenen İbn Cüreyc²²³ h. 150 yılında vefat etmiştir.²²⁴

c. Kays b. Sa'd

Hakkında sınırlı bilgi bulunan Kays b. Sa'd, İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında ehl-i Mekke'nin üçüncü tabakasında yer almıştır. Atâ b. Ebî Rebâh'ın talebeleri arasında bulunmakla birlikte ondan rivayetleri çok yoktur. Atâ'dan hadis²²⁵, sahabe sözü/uygulaması²²⁶, Atâ'nın şahsi görüşü²²⁷, Atâ ile olan hoca-talebe ilişkisine işaret olmak üzere soru-cevaplar nakletmesi²²⁸ söz konusudur.

Kays b. Sa'd'ın önemi Atâ'nın ilim halkasını/meclisini onun vefatından hemen sonra devam ettirmesinden gelmektedir.²²⁹ Bu mecliste kendisine yöneltilen sorulara

²¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 386

²²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 131

²²¹ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 25; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 146

²²² Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 25

²²³ Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 143

²²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 492; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 152

²²⁵ İbn Ebi Şeybe 2559, 15199

²²⁶ Abdürrezzak 8266, 8284; İbn Ebi Şeybe 12531, 12724, 13377, 16606

²²⁷ İbn Ebi Şeybe 2070, 16598

²²⁸ Abdürrezzak 422, 597

²²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 483; İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VII, 328

onun sözleri ile fetvalar verdiği yönündeki bilgiler²³⁰ Atâ ile aralarında bir hoca-talebe ilişkisi olduğunu göstermektedir. Muhtemelen Amr b. Dînâr'la birlikte Atâ'dan sonra Mekke'de etkin rol oynamıştır. 117 yılında vefat etmiştir.²³¹

d. İbn Ebî Necîh

Mekke ehlinin üçüncü tabakasında yer alan İbn Ebî Necîh, Atâ'dan rivayetleri olan talebelerinden biridir. Devlet yetkilileri tarafından hac mevsimlerinde hacla ilgili meselelerde insanların sorunlarının çözüm merkezi olarak Atâ'nın olmadığı zamanlarda İbn Ebî Necîh'in işaret edilmesi²³² onun ilmi birikiminin daha Atâ hayattayken takdir edildiğinin bir göstergesidir.

İbn Ebî Necîh, Atâ b. Ebî Rebâh'tan farklı konularda nakillerde bulunmuştur. Bu nakillerinde hadis²³³, sahabe sözü/uygulaması²³⁴, Atâ'nın şahsi görüşleri²³⁵, bu görüşlerin diğer alimlerle ortak olanları²³⁶ ve ihtilafı olanları²³⁷, soru-cevap diyalogları²³⁸ yer almaktadır.

Atâ'nın kendisinden sonra fetva makamına çıkan talebesi Amr b. Dînâr'ın vefatından sonra Mekke'de bu makama İbn Ebî Necîh çıkmıştır.²³⁹ Bu manada muhtemelen Amr b. Dînâr'dan sonra vâlinin emriyle mescid-i haramda fetva verdiği yönelt gelen bilgi onun maaş karşılığı fetva makamına geçtiğini gösterebilir.²⁴⁰ Kaynaklarda İbn Ebî Necîh'in 131 veya 132 senesinde Mekke'de vefat ettiği bilgisi yer almaktadır.

²³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 483; İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VII, 328

²³¹ İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VII, 328

²³² İbn Adî, *el-Kamil fî duafai'r-ricâl*, I, 129

²³³ İbn Ebi Şeybe 15156

²³⁴ Abdürrezzak 1229; İbn Ebi Şeybe 14201, 34378

²³⁵ Abdürrezzak 3675, 8175, 8309; İbn Ebi Şeybe 13579, 1393, 14615, 17040, 18018, 18629, 19029, 20456

²³⁶ Abdürrezzak 5488, 16842; İbn Ebi Şeybe 1745, 5369, 7285, 14155, 14558, 15649, 16531, 20059, 21018, 21028

²³⁷ Abdürrezzak 9200, 13505; İbn Ebi Şeybe 13137, 16287, 17010, 17548, 21293, 21811

²³⁸ Abdürrezzak 548

²³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 480

²⁴⁰ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 702

e. Süleymân b. Mûsâ

Süleyman b. Mûsâ'nın Atâ'ya olan talebeliği diğerlerine nazaran biraz farklıdır. Bu farklılığın onun yerleştiği bölgenin farklı olması yanında Atâ ile derslerinin belli süreyle sınırlı olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Süleyman b. Musâ'nın özellikle hac mevsimlerinde insanların Atâ'nın etrafında ona soru sormak için toplandıkları sırada soru sorma görevini üstlenmesi²⁴¹ yanında bizzat Atâ tarafından soru meclisine girişinde onu göstererek "Soru sorma işini sizin için yapan kişi geldi" şeklindeki ifadesi²⁴² sözkonusudur. Ayrıca kaynaklarda Atâ'nın etrafında soru halkalarının oluştuğuna işaret eden pek çok rivayette Süleyman b. Musa'nın isminin zikredilmesinin, onun talebeleri arasında sayılabileceği ve ondan ilmi manada faydalanması noktasında örneklik teşkil ettiği söylenebilir.

Kaynaklarda Atâ'nın öğrencileri arasında bazı derecelendirmeler yapılmıştır. Yapılan derecelendirme ile ilgili değerlendirmeler daha çok Atâ'dan gelen nakillerin itibar noktasına dairdir. Nakillerde gelebilecek herhangi bir farklılık durumunda hangi raviden gelen naklin itibar göreceği zikredilmiştir. Buna göre Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc muhtemelen Atâ'ya olan uzun öğrencilikleri ve ondan sonra ilim meclisini devam ettirmeleri hasebiyle Atâ'dan gelen nakiller noktasında itibar bakımından öne geçmiştir.²⁴³ Bu ikisi arasında yine bir değerlendirme yapılmış ve daha çok Amr b. Dînâr'ın öne çıktığı ifade edilmiştir.²⁴⁴ Ayrıca bu konudaki bazı değerlendirmeler Atâ'dan sonra onun yerine kimin gelmesi gerektiğinin sorulması neticesinde de yapılagelmiştir.²⁴⁵ Atâ ise böyle bir soruya yukarıda da belirtildiği üzere İbn Cüreyc'in ismini vererek cevap vermiştir.²⁴⁶ Yine öğrencileri ile kendisinden rivayet edenlerin arasında bir karşılaştırma kabilinden İbn Cüreyc'in Atâ'dan nakillerinin muhtemelen uzun süre öğrencilik yapmış olması göz önünde bulundurularak ve kullandığı lafızların

²⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 457; İbn Ma'in, *Târih*, III, 88

²⁴² Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 405; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV, 141

²⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 496; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 151

²⁴⁴ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 21; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VI, 231

²⁴⁵ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 21

²⁴⁶ Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 145

ifade ettiği mana kastedilerek diğer ravilerinkinden farklı olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.²⁴⁷

Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc gibi her ikisi de Atâ b. Ebî Rebâh'a uzun yıllar öğrencilik yapmış ve kendisinden sonra ilmi faaliyetleri sürdürmüş olan talebeleri arasında da zaman zaman Atâ'dan duydukları bilgi noktasında farklılıklar olduğu söylenebilir. Cârîyenin iddeti hususunda Atâ'dan İbn Cüreyc'in dört ay on gün bilgisini aktardığı bilgisi kendisine söylendiğinde Amr b. Dînâr'ın, bu konuda Atâ'dan bu sürenin iki ay olduğunu duyduğunu ifade etmesi öğrencileri arasındaki aktarım farklılığına örneklik teşkil edebilir.

Atâ b. Ebî Rebâh, kendisine öğrencilik yapmış kişiler hakkında da ifadeler kullanan biridir. Zaman zaman derslerinde öğrencilerinin çok soru sormalarından dolayı moralinin bozulduğu yüz ifadesinden anlaşılmış ve onlara biraz sitem etmiştir.²⁴⁸

Atâ, muhtemelen ilim halkasındaki başarılarından dolayı geleceğini parlak gördüğü öğrencilerini teşvik bakımından onları övücü ifadeler kullanmıştır. Buna örnek olarak kendisinin hocalarından aldığı nakilleri ve şahsi fikirlerini sonraki nesle aktarma noktasında büyük katkısı olan ve uzun yıllar öğrencisi olmuş olan İbn Cüreyc'i Hicaz bölgesindeki gençlerin efendisi, muhtemelen ilim yolculuğunda yolu Mekke'ye düşmüş olan Süleymân b. Mûsâ isimli genç öğrencisini Şam bölgesindeki gençlerin efendisi ve Haccâc b. Ertât isimli talebesini de Irak bölgesi gençlerinin efendisi diye niteleyerek onlara ilim yolculuklarında gayret vermek üzere teşviklerde bulunduğu söylenebilir.²⁴⁹

Atâ'nın zaman zaman belli bir süreliğine ve belli konularda bilgi birikimini artırmak için kendisinden ders alan öğrencileri de olmuştur. Halid b. Yezid el-Cumahî gibi bazı öğrencileri bir yıl gibi bir süre Atâ'nın yanında kalarak onun ilim halkasına katılmış, belli bir birikim elde ettikten sonra İskenderiye gibi farklı bir merkezde, elde ettiği birikimi aktarmak üzere yerleşmiştir.²⁵⁰ Bunun yanında hac mevsiminde Mekke'de bulunan ve bir daha belki görüşme imkanı olmayacak olan ama birlikte oldukları süre zarfında Atâ'dan sadece bir konuda görüş dinleyen kişilerin de var olduğunu

²⁴⁷ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 165

²⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 492

²⁴⁹ İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VI, 380; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 147

²⁵⁰ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 120

kaynaklarımızdan öğreniyoruz.²⁵¹ Özellikle Atâ'dan otorite olarak kabul gördüğü hac menasiki uzmanlığından hususiyetle yararlanmak üzere bu alanla ilgili meseleler öğrenmeye gelen talebeleri söz konusudur.²⁵²

Bunların yanında ileride mezhep imamı olarak kendisine büyük önem atfedilecek olan Ebû Hanîfe ile de görüşmüş, hatta Ebû Hanîfe kendisinden nakillerde bulunmuş, Atâ'nın faziletine dair onu övücü ifadeler kullanmıştır.²⁵³ Bu övücü ifadelerden Ebû Hanîfe'nin Atâ'nın ilim meclisinde bir müddet bulunduğunu, ilmi manadaki birikimini müşahade ettiğini ve bunlara binaen de onun ilmini, faziletini, ahlaki yönünü ön plana çıkarıcı beyanlarda bulunduğunu söyleyebiliriz.

D. HOCALIK DÖNEMİ VE İLİM HALKASI

Bu başlık altında Atâ b. Ebî Rebâh'ın hocalık serüveninin nasıl başladığı, ilim halkasının oluşum süreci, öğrencileri ile arasındaki ders işleme metodu, kendisine gelen soruların çeşitliliği ve bunlara cevap verirken nasıl bir yol izlediği gibi konular ele alınacaktır.

Atâ b. Ebî Rebâh, ortaya çıkış tarihi konusunda bir belirginlik olmayan ama Emevîler döneminde yaygın olarak faaliyet gösteren, çocuklara temel dini eğitimlerin verildiği Küttâb²⁵⁴ diye isimlendirilen ve ilk mektep diyebileceğimiz eğitim yuvalarında hocalık yapmıştır.²⁵⁵ Bu öğreticiliğinin Muaviye'nin halifeliği döneminde olduğu yönündeki rivayet²⁵⁶ küttâb hocalığını bu dönemde yapmış, sonrasında yapmamış olduğunu gösterebilir. Ayrıca buradaki hocalığının hicri 50-60. yıllar arasına denk geldiği de söylenebilir.

İlk mekteplerdeki öğreticiliğinden sonra muhtemelen İbn Abbas'ın vefatına kadar kendi etrafında öğrenci yetiştirme manasında bir ilim meclisi kurulduğu söylenemez. Zira hocası İbn Abbas henüz hayattadır. Ama zaman zaman İbn Abbas'a

²⁵¹ İbn Ma'in, *Târih*, IV, 443

²⁵² Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, III, 169

²⁵³ İbn Adî, *el-Kamil fî duafai'r-ricai*, II, 327

²⁵⁴ Jakob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, 27/3

²⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 468; İbn Ma'in, *Târih*, III, 71;

²⁵⁶ Ebû Zûr'a, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah ed-Dımaşki (v. 281/894), *Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dımaşki*, thk. Halil el-Mansur, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1417, 198

soru sormak için gelen insanlara İbn Abbas'ın Atâ varken kendisinin yanına gelmelerine gerek olmadığı, sorularını ona da sorabilecekleri yönündeki ifadesi²⁵⁷ soru halkaları oluşturma noktasında Atâ'ya bir yetki verdiği şeklinde anlaşılabilir. Bu manada hocasının vefatına kadar Atâ'nın bu soru halkaları ile meşgul olduğu söylenebilir.

İbn Abbas'ın vefatı ile birlikte Mekke'de onun ilim halkasında yetişmiş ve onun ilmi yetkinliğine işarette bulunduğu Atâ etrafında ilim meclisi, ders halkası olduğu söylenebilir. Bu ders halkasında farklı şehirlerden gelen öğrenciler yanında Mekke'de bulunan ve aynı zamanda diğer alimlerden de bir müddet ilim tahsil etmiş kişiler bulunmaktadır.

Atâ'nın ilim halkasının rağbet gören, kalabalık insan grupları tarafından takip edilen bir meclis olduğu söylenebilir. Öğrencisi İbn Cüreyc'in bir ifadesinde Atâ'nın ilim meclisinde elli kadar kişi oldukları ama bu elli kişiden hiç birinin bu ifadeleri kullandığı sırada hayatta olmadığını belirtmesi bu duruma örneklik teşkil edebilir.²⁵⁸

Atâ'dan gelen rivayetlerin çok çeşitli konularda olmasından, onun ders halkasında düzenli olarak bir ilim öğretiminde bulunduğu, bu düzenli derslere de bazı öğrencilerinin devamlı ve disiplinli bir şekilde katıldığı çıkarılabilir. Devamlı öğrencileri yanında bazı konularda bilgi birikimi elde etmek için gelenler, bazı meseleler öğrendikten sonra ilim yolculuklarına farklı ilim merkezlerinde devam edip nihayet insanların etrafında ilmi yetkinliklerinden dolayı toplanacakları ilim merkezlerine yerleşen öğrencileri de olmuştur.²⁵⁹ Özellikle dönem itibariyle Atâ'nın isminin daha çok hac menâsiki uzmanlığı ile resmi duyurulardan dolayı duyulması itibariyle kendisinden hususiyetle bu noktada ilim talep etmek için gelen talebeleri de olduğu söylenebilir.²⁶⁰

Ders halkasının, dönemin özelliği itibariyle hem halka, hem de seviye olarak biraz daha özel talebelerin katılımına açık yönü olduğu söylenebilir. Bu durum Atâ'nın halkalarından seviyeli olanın biraz daha özel insanlara hitap ettiğini göstermektedir. Bir başka deyişle Atâ'nın soru halkaları dışındaki ilim halkasına katılım için bazı ön

²⁵⁷ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 81

²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 497

²⁵⁹ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, III, 169; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 147

²⁶⁰ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, III, 169

hazırlıkların yerine getirildikten sonra, birikim elde etmiş olmanın o halkaya katılım şartlarından olduğu söylenebilir. Bu durum İbn Cüreyc'in Atâ'nın ilmi halkasına katılımını anlattığı rivayette açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira o kendisine tavsiye edilen Atâ b. Ebî Rebâh'ın halkasına katılım için ilk müracaatında yapması gerekenleri yerine getirmesi şartıyla kabul almış ve nihayetinde uzun yıllar en devamlı öğrenci sıfatını elde edeceği bu ilim meclisine dahil olmuştur.²⁶¹

Atâ'dan rivayet edenlerin isimleri uzun bir liste oluşturmakta ise de bazıları şu şekildedir: Ebân b. Sâlih, İbrâhîm b. Meysere et-Tâîfî, İbrâhîm b. Meymûn es-Sâîğ, İbrâhîm b. Yezîd el-Hûzî, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Eslem el-Minkarî, İyâs b. Ebî Temîme el-Basrî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Câbir b. Yezîd el-Cu'f'i, Cerîr b. Hâzim, Cafer b. Muhammed b. Ali, Habîb b. Ebî Sâbit, Habîb el-Muallim, Haccâc b. Ertât, el-Hakem b. Uteybe, Hâlid b. Yezîd el-Mekkî, Süleyman b. Mûsâ ed-Dîmeşkî, Yahyâ b. el-Ka'ka', Süleyman b. Ebî Müslim el-Ahvel, Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî, Abdülmelik b. Ebî Süleymân el-Arzemî, Ubeydullah b. Ömer el-Umerî, Osman b. el-Esved el-Mekkî, Atâ el-Horasânî, İkrime b. Ammâr, Amr b. Şuayb, Katâde b. Diâme, Kesîr b. Şinzîr el-Ezdî el-Basrî, Leys b. Sa'd el-Mısırî, Mâlik b. Dînâr el-Basrî, Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Hanîfe, Yahyâ b. Ebî Kesîr el-Yemâmî, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Ya'kûb b. Atâ b. Ebî Rebâh, Ebû'l-Melîh er-Râkkî.²⁶²

Atâ'nın kendisinden rivayet edenler arasında çok çeşitli profilden insanların olduğu görülebilmektedir. Bunlar arasından Merv ehlinde olan ve bu şehirde kadılık yapan Yahyâ b. el-Ka'ka'²⁶³, Şam bölgesindeki en önemli fakihlerden Evzâî, Kûfe'de kadı olarak karşımıza çıkan, Ebî Hanîfe'nin de çağdaşı olan İbn Ebî Leylâ ve bir sene kadar ders aldıktan sonra İskenderiye'ye giden Halid b. Yezid el-Cumahî²⁶⁴ gibi farklı ilim merkezlerinde dönemin ve yerleşim merkezlerinin ileri gelen alimlerinin olması dikkatleri çekmektedir.

²⁶¹ Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 145

²⁶² Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, /72-74

²⁶³ İbn Sa'd *et-Tabakât*, VII, 377

²⁶⁴ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 120

a. Ders İşleme Metodu

Atâ'nın talebeleri ile aralarında geçen ve önemli bir yekün tutan soru cevap usulü, bunun yanında sorular olmaksızın da aktarımları onun ders metodu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Talebelerin soru sorma biçimi, Atâ'nın o sorulara cevap verme metodu ve ilgili aktarımları hakkında, örneğin *Kütüb-i Sitte*'de sınırlı bilgi yer alırken, Musannef literatüründe fevkalade zengin bilgiyle karşılaşmaktayız. Bu eserlerde geçen Atâ'nın ders metodu olarak talebeleri ile arasındaki soru-cevap usulü ve kendiliğinden olan aktarımı hakkında bazı ipuçları yakalamak mümkündür. Bunları aşağıda sadece genel ifadeler şeklinde verecek ancak ilgili örneklerle -çoğu defa- burada yer vermeyeceğiz.

Buna göre, Atâ ders esnasında kendisine yöneltilen herhangi bir soru olmaksızın muhtemelen üzerinde konuşulan konu ile ilgili hadis rivayet eder²⁶⁵, soru sorulması üzerine cevap olarak rivayet aktarımında bulunur²⁶⁶, dönemin veya bölgenin bir uygulamasını aktarır²⁶⁷, sahabe sözü²⁶⁸ veya sahabe uygulamasını²⁶⁹ naklederdi. Ders esnasında işlenen konu ile ilgili zaman zaman kendiliğinden söylediği anlaşılan görüşlerini²⁷⁰, bazen de soru üzerine görüşlerini öğrencilerine aktarmıştır.²⁷¹ Bazı durumlarda da bir şey söylemek istememiştir. Böyle zamanlarda susmayı ve bilmiyorum demeyi tercih etmiştir.²⁷² Bunların yanında derslerinde zaman zaman, işlenen konu hakkında öğrencilerin açıklanmasını istedikleri bazı hususlarda detaylı tanımlamalarda da bulunmuştur.²⁷³ Ayrıca Atâ'nın derslerinde öğrencilerine aktardıkları arasında bazen gelen sorulara binaen²⁷⁴ bazen de kendiliğinden olmak üzere mürsel hadisler²⁷⁵ de yer almıştır.

²⁶⁵ Abdürrezzak 1736, 2746

²⁶⁶ Abdürrezzak 5246, 10969

²⁶⁷ Abdürrezzak 2643, 3415, 5725

²⁶⁸ Abdürrezzak 2103, 2622

²⁶⁹ Abdürrezzak 3075

²⁷⁰ Abdürrezzak 9921, 9925

²⁷¹ Abdürrezzak 2445, 9078

²⁷² Abdürrezzak 1828, 2381; İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VII, 479

²⁷³ Abdürrezzak 295, 326, 568

²⁷⁴ Abdürrezzak 237, 5246

²⁷⁵ Abdürrezzak 216, 4095, 9019

Kendisinin bilgisine başvuru hususlarda aydınlatıcı bilgiler verdikten sonra zaman zaman o konu hakkında akıllarda soru işareti kalan hususları netleştirmek adına gerek bir öğrencinin gerekse farklı öğrencilerin katılımı ile soru cevap diyalogunun devam etmesi²⁷⁶ onun ders işleme metodunun özelliklerinden sayılabilir.

Ders metodunun özelliklerinden biri de bazı konularda farklı rivayetleri aktardıktan sonra Atâ'nın onlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamasıdır.²⁷⁷

Bazı konularda Hz. Peygamber'den gelen ifadeleri ders formatında öğrencilerine aktardıktan sonra, konunun tafsilatı ile ilgili Hz. Peygamber'den veya sahabeden herhangi bir naklin gelip gelmediğini bilmediğini ifade etmesi²⁷⁸ Atâ'nın, aktarımlarında ve derslerinde şahsi görüşlerden sakınmaya çalıştığına işaret etmektedir.

Atâ'dan gelen nakillerde onun kullandığı söylenen 'yühâ'²⁷⁹, 'kâne yenhânâ'²⁸⁰, 'yükrâhu'²⁸¹, 'kâne yukâlû'²⁸² gibi bazı konularda kimin nehyettiği belli edilmemekle birlikte bir nehiyden bahsedilmesinden o bölgenin ve bölgede yaşayan ilmi ile temayüz etmiş ulemanın uygulamasına veya sözlerine işaret edildiği söylenebilir.

Ders esnasında zaman zaman hadislerin naklinden sonra o hadis ile ilgili değerlendirmelerde bulunması²⁸³ yanında sahabenin uygulamasını/sözlerini değerlendirmesi²⁸⁴, yaşadığı bölgede gerçekleştirilen uygulama²⁸⁵ ve bu uygulama hakkında olumsuz görüşü²⁸⁶ yine ders esnasındaki aktarımları arasında sayılabilir.

Atâ b. Ebî Rebâh, öğrencilerine gerek soru üzerine gerekse ders esnasında ayet tefsiri²⁸⁷ ve evâil²⁸⁸ ile ilgili bilgilendirmelerde de bulunmuştur.

²⁷⁶ Abdürrezzak 209, 289, 422, 495, 596, 916, 1194, 1401, 1719, 3496, 3831, 3943, 5501

²⁷⁷ Abdürrezzak 333

²⁷⁸ Abdürrezzak 2906, 5746, 5797

²⁷⁹ Abdürrezzak 577, 1579

²⁸⁰ Abdürrezzak 2940

²⁸¹ Abdürrezzak 678

²⁸² Abdürrezzak 1055

²⁸³ Abdürrezzak 3861, 3955, 4804, 5631

²⁸⁴ Abdürrezzak 3300

²⁸⁵ Abdürrezzak 3415, 5725

²⁸⁶ Abdürrezzak 5000

²⁸⁷ Abdürrezzak 5105, 5347, 5796

²⁸⁸ Abdürrezzak 5643, 6236, 7735, 8955, 9210,

Bunların yanında Atâ'nın talebelerinin ondan aktarımlarda bulunurken tercih ettikleri rivayet lafızları ile ilgili bir soru üzerine Ahmed b. Hanbel'in "İbn Cüreyc eğer 'ahbarani' veya 'semi'tü' lafızlarını kullanıyorsa bu sana yeter" şeklindeki ifadesi²⁸⁹ ve İbn Cüreyc'in Atâ'dan olan nakillerinin pek çoğunun bu ifadelerle oluşu son derece önemlidir.

Atâ' b. Ebî Rebâh'ın aktarımları ve görüşlerinin çok büyük bir kısmının İbn Cüreyc vasıtasıyla bizlere ulaşmış olması ve İbn Cüreyc'in Atâ'dan gelecek nakiller konusunda kendisine çok güveninin işareti olmak üzere Amra isimli şahıs haricinde Atâ'dan gelen nakilleri kabul etmediği hatta eleştirdiği yönündeki bilgiyi²⁹⁰ birlikte değerlendirebiliriz. Buna göre elimizdeki mevcut Atâ rivayetlerinin İbn Cüreyc ağırlıklı gelmesini bizim açımızdan da güven telkin eden bir husus olarak görebiliriz.

E. ATÂ B. EBÎ REBÂH VE TOPLUM

Atâ b. Ebî Rebâh yaşadığı dönemde alimler ve yöneticiler yanında toplum nezdinde de özel bir yerde durmaktadır. Bu durum muhtemelen onun gerek resmi olarak devlet tarafından sokaklarda tellallar vasıtasıyla halka da duyurulmak suretiyle resmi olarak görevlendirilmesi gerekse ilim talebeleri tarafından kendisinin etrafında ilim halkaları, soru meclisleri oluşturulması sebebiyledir.

Atâ etrafında hem ilmi manada belli seviyedeki talebeleri hem de halk tarafından soru halkaları oluşturulmuştur. O, bu halkalarda kendisine gelen soruları cevaplandırmıştır.

Halk tarafından oluşturulan halkalarda herkesin istediği gibi soru sormadığını söyleyebiliriz. Bu duruma örnek olarak bazı rivayetlerde geçen Süleyman b. Musâ'nın özellikle hac mevsimlerinde insanların Atâ'nın etrafında ona soru sormak için toplandıkları sırada soru sorma görevini üstlenmesi gösterilebilir.²⁹¹ Yine bizzat Atâ tarafından Süleyman b. Musa'nın soru meclisine girişinde onu göstererek "Soru sorma işini sizin için yapan kişi geldi" şeklindeki ifadesinin²⁹² ve kaynaklarda Atâ'nın

²⁸⁹ Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 150

²⁹⁰ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 153

²⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 457; İbn Ma'in, *Târih*, III, 88

²⁹² Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 405; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV, 141

etrafında soru halkalarının oluştuğuna işaret eden pek çok rivayette Süleyman b. Musa'nın isminin zikredilmesinin de bu duruma örneklik teşkil ettiği söylenebilir.

Toplum içerisinde bazı konularda umumi olarak bir fetva kargaşasının yaşandığı, insanların tedirgin olduğu ve bu durumlarda muhtemelen resmi olarak da yetkili olması sebebiyle Atâ b. Ebî Rebâh'a müracaatları sözkonusudur. İnsanların içinde bulundukları bu sıkıntılı durumlardan onun cevabı ile kurtuldukları söylenebilir.²⁹³ Şöyle ki insanlar hac mevsiminde hervele ile ilgili bir fikir karmaşası yaşamışlar ve çözüm için Atâ'ya müracaat etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda resmi görevliliği yanında Atâ'nın toplum nezdinde fetvalarına, kavillerine, sorulara verdiği cevaplarına itibar edildiğini de göstermektedir.

F. TEMAYÜZ ETTİĞİ ALANLAR

Atâ b. Ebî Rebâh, toplum nezdinde fetva makamındaki yeri yadırganmayan bir kimse olmakla birlikte, ilmi yönü itibariyle temayüz ettiği bazı konular da vardır. Özellikle pek çok kaynakta defalarca zikredilen bir husus Atâ'nın hac ibadetinin hükümleri konusunda otorite olarak kabul görmesidir.²⁹⁴ Öyle ki hac mevsiminde o dönemin yönetimi tarafından sokaklarda, meydanlarda hac konusunda fetvaya yetkili kişinin Atâ b. Ebî Rebâh olduğu yönünde duyurular yapılmış,²⁹⁵ toplumun bu hususa dikkati çekilmiş ve bir yandan da hac ibadeti konusundaki ihtilafların tek elden fetva verilerek kaldırılıp hukuki istikrarın sağlanması hedeflenmiştir.

Atâ'nın hac konusundaki otoritesinin dayanaklarından biri şüphesiz ki hayatının neredeyse tamamının bu ibadetin coğrafi mekanı olan Mekke'de geçirmiş olmasıdır. Ayrıca kaynaklarda yer alan 70 civarında hac yapmış olduğu yönündeki bilgi²⁹⁶ kendisine tek başına fetva yetkisinin verilmesinin isabetli bir karar olduğunu göstermektedir. Bunların yanında Atâ'dan otorite olarak kabul gördüğü hac menasiki

²⁹³ İbn Ma'in, *Târih*, IV, 443

²⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 386; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 703; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 444

²⁹⁵ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, VI, 464; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 702; İbn Adi, *el-Kamil fi duafai'r-ricat*, I, 129

²⁹⁶ İbn Ma'in, *Târih*, III, 276

uzmanlığından hususiyetle yararlanmak üzere bu alanla ilgili meseleler öğrenmeye gelen talebeleri de olagelmıştır.²⁹⁷

Atâ'nın oğullarından Yakub'un, babasının bey' (alış-veriş) hükümleri ile alakalı meselelerden bol miktarda ezberlediği, bu konuda kafasını yorduğunu belirttiği rivayeti²⁹⁸ de onun özellikle borçlar hukuku alanında uzman olduğunu ortaya koymaktadır.

G. ATÂ B. EBÎ REBAH VE FIKIH

Atâ b. Ebî Rebâh, hocası İbn Abbas'ın Mekke dönemindeki ilmi faaliyetleri hakkında bilgi verirken ondan ilim almak için gelen bazı gruplardan bahsetmiştir. Bunlar şiir, ensab, nahiv, eyyamü'l-arab gibi ilimlerle iştigal eden kişilerdir. Kendi ilgilendikleri alanlarda bilgi birikimlerini artırmak için İbn Abbas'ın yönlendirmesine, ilmi birikimine müracaat etmişlerdir.²⁹⁹

Atâ yukarıda ifade edilen İbn Abbas'ın meclisi hakkındaki ilmi faaliyetleri zikrettikten sonra bunları fıkıh faaileyeti olarak tanımlamış, hocasının meclisinin fıkha doyduğunu, fikhî manada bereketli olduğunu ifade etmiştir. Bu durum aynı zamanda Atâ'nın fıkıh anlayışı hakkında da ipucu vermektedir.³⁰⁰

Atâ b. Ebî Rebâh'a göre fikhin, o dönemin fıkıh anlayışında olduğu gibi, bir uzmanlaşma olmaksızın genel olarak ilmi faaliyetlerin sürdürülmesi olarak anlaşıldığı söylenebilir. Buna göre Atâ, farklı alanlardaki ilim talebi esnasında soru cevap şeklinde ilim tedrisi ve bu farklı alanlardaki sorulara ilmi olarak son derece yetkin olan hocanın en anlaşılır bir şekilde cevap vermesi şeklinde süren çalışmanın fikhî bir çalışma olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer deyişle Atâ için Kuran ilimleri, nahiv, şiir gibi ilmi faaliyetlerin hepsi fıkıh çerçevesi içerisinde anlaşılmıştır.³⁰¹

²⁹⁷ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, III, 169

²⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 468

²⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 367

³⁰⁰ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 512

³⁰¹ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 512

H. ATÂ B. EBÎ REBÂH VE RE'Y

Atâ b. Ebî Rebâh ile talebeleri arasında ders esnasında veya soru meclislerinde geçen diyaloglardan dikkatimizi çeken hususlardan biri 're'y' ve karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılan 'ilim' ifadeleridir. Pek çok rivayetten anlaşıldığı üzere özellikle Atâ'nın istikballerine dair ilmi manada umutlu olduğunu bizzat ifade ettiği İbn Cüreyc ve Süleymân b. Musa³⁰² arasında bu konuda bazı diyaloglar geçmiştir.³⁰³

Atâ'nın öğrencileri ile arasında geçen re'y ile ilgili diyalogların ortak noktası talebenin hocaya bir mesele hakkında soru sorması, hocanın o konudaki cevabını vermesi ve sonrasında talebenin hocasından verdiği cevabın şahsi görüşü mü yoksa bunun bir rivayete veya nakle mi dayandığına dair açıklama isteğidir. Atâ kendisinden bu yönde ek bir bilgi istendiğinde cevap verirken ihtiyaç duymadığı halde kendisinden talep edilen cevabına kaynaklık teşkil eden hususun rey yahut ilim olduğunu belirtmektedir. Eğer cevabını bir rivayete dayandırarak vermişse o rivayetin aslını aktarmaktadır. Aksi halde kendi görüşü olduğu durumlarda da bu hususu çekinmeden ifade etmektedir. Kendisine soru sorulduğunda bir rivayette bulunmadığı veya kendi görüşünün de olmaması durumunda o konu hakkında bir bilgisi olmadığını da söylemesi son derece önemlidir.³⁰⁴ Bu durum aynı zamanda Atâ'nın ilmi duruşunu, kişiliğini belirleyen şahsi fikirlerini başka yollarla aktarmak yerine açık bir şekilde ifade edebilen bir şahsiyette olduğunun göstergesidir.

Atâ'nın kendisine gelen sorulara keyfi cevap vermekten kaçındığı, görüşünü ilk etapta ifade etmekten çekindiği söylenebilir. Bu konuda onun kaynaklarda yer alan, kendisine gelen sorulara verdiği cevaplarda re'yi ile hüküm verip de insanların bunu dikkate alması neticesinde bu re'yi ile bir din oluşturmuş olmaktan Allah'a sığındığını belirten ifadesi³⁰⁵ son derece önemlidir.

³⁰² Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 147

³⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 469; Abdürrezzak 1194, 2269, 4592

³⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 170

³⁰⁵ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 86

I. ATÂ B. EBÎ REBÂH'A YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Atâ b. Ebî Rebâh bazı konularda eleştirilmiştir. Onun tenkit edilen taraflarından birisi mürsel olarak yaptığı rivayetleridir. Bu durumun nedeni istisnalar olmakla birlikte genel olarak mürsel hadislere karşı takınılan tavırla da alakalıdır. Her ne kadar Atâ'nın bu durumu tabakat, tarih ve rical kitaplarında eleştiri konusu edilse de³⁰⁶ onun sika bir râvi olmasına olumsuz bir etkide bulunmadığı güvenilir kaynaklarda onun rivayetlerine yer verilmesinden anlaşılmaktadır.

Atâ'nın son zamanlarında görüşlerinde ve rivayetlerinde bir değişme olduğu ve bundan dolayı öğrencilerinden en önemlisi ve kendisinden sonra meclisini devam ettirmesi noktasında işaretlerde bulunduğu İbn Cüreyc ve Kays b. Sa'd gibi bazılarının kendisini terkettiği yönünde bir rivayet vardır.³⁰⁷ Bu konuda Zehebî, Atâ'nın terk edilmesini, öğrencilerinin artık ilmi manada yetişmiş oldukları bundan dolayı da derslerine devam etmedikleri şeklinde anlamak gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁸

Bunların yanında pek çok kaynakda sika olduğu konusunda hem fikir olunan Atâ b. Ebî Rebâh³⁰⁹, aynı zamanda hakkında faziletine, ilmine, öğrenme ve öğretme azmine yönelik İbn Abbas³¹⁰, İbn Ömer³¹¹, Ebû Hanîfe³¹², Evzâî³¹³ gibi alimler tarafından olumlu görüş belirtilen bir kişidir.

İ. ESERİ

Garîbü'l-Kur'ân, Abdullah b. Abbas'ın eseri olan bu kitabı Atâ b. Ebî Rebâh düzenlemiştir. Kur'ân'daki garîb kelimelerin hangi Arap kabilesinin lehçesinden alınmış olduğunu göstermek suretiyle ayetlere açıklık kazandırmaktadır. Eser

³⁰⁶ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, III, 239, İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 244

³⁰⁷ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, II, 153; Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 83

³⁰⁸ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 87

³⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 470; İclî, *Ma'rifetü's-sikat*, I, 332

³¹⁰ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 81

³¹¹ Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 703

³¹² İbn Adî, *el-Kamil fî duafai'r-ricâl*, II, 237

³¹³ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 84

Süleymaniye Kütüphanesinde (Atıf Efendi, nr. 2815/8, vr. 102^a-107^b) bulunmaktadır.³¹⁴ Eseri İsmail Cerrahoğlu bir makale olarak yayınlamıştır.³¹⁵

IV. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN SİYASÎ KİŞİLİĞİ

Atâ b. Ebî Rebâh, kendisi hakkında kaynaklarda yer alan ifadeler çerçevesinde düşünüldüğünde siyasi manada ön plana çıkan bir kişilik izlenimi vermemektedir. Bilakis yaşadığı dönemdeki pek çok alim gibi devletle fazla irtibat halinde olmayan belki olmak istemeyen bir görünüm arzettiğini söyleyebiliriz.

A. YÖNETİCİLERLE İLİŞKİSİ

Atâ b. Ebî Rebâh'ın yönetimle olan ilişkilerinde mesafeli bir duruş izlediği söylenebilir. Bu duruşunda dönemin yönetimi hakkındaki olumsuz düşünceler etkili olmuş olabilir. Bu düşünceler daha çok hilafetin saltanata dönüşmesi sonrasında yönetimin meşruiyeti noktasındaki ihtilaflardan dolayıdır.

Atâ'nın yöneticilerle olan ilişkisini belirleme noktasında bazı rivayetler bizlere ipucu vermektedir. Bunlardan birisi Halife Abdülmelik b. Mervân ile arasında geçen diyalogdur.³¹⁶ Bu diyalog halife Abdülmelik'in muhtemelen Abdullah b. Zübeyr'in hilafetinin sonlandırılmasının akabinde gerçekleştirdiği bir hac ziyaretinde toplumun önde giden alimlerinden Atâ ile görüşmek istemesi sonrasında gelişmiştir. Atâ'nın halifenin huzuruna gelişi, aralarında isteklerin yer aldığı bir konuşma ve sonrasında huzurdan ayrılışının aktarıldığı bir rivayettir. Halife Atâ'yı büyük bir saygı içerisinde karşılamış ve isteklerini sormuştur. Atâ ise şahsı için bir istekten ziyade yöneticinin halkla olan ilişkisi üzerinde duran bazı ifadelerde bulunmuştur. Halife'nin kendisine ısrarla isteğini sorması üzerine Atâ, hiçbir insandan bir isteğinin olmayacağını belirterek huzurdan ayrılmıştır.

Atâ ve Abdülmelik arasında geçen diyalogun dikkat çeken bazı yönleri vardır. Bunlar halifenin Atâ'yı saygı ile karşılaması, ona yanında yer vermesi, isteklerini sorduğunda Atâ'nın nasihat içeren sözlerini sessizlik içerisinde dinlemesidir. Ayrıca

³¹⁴ İsmail L. Çakan-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs”, *DİA*, I, 79;

³¹⁵ İsmail Cerrahoğlu, “Tefsir’de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs’dan Rivâyet Ettiği Garibü’l-Kur’an’ı”, *AÜİFD*, XXII, 23

³¹⁶ Mizzi, *Tehzîbü’l-kemâl*, XX, 81; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 84

halifenin Atâ'nın ayrılışından sonra muhtemelen şahsi isteği olmaması ve toplumu kendisine tercih eder bir davranış sergilemesinden dolayı onun hakkında övücü ifadeler kullanması da yöneticiler tarafından Atâ'nın konumu hakkında bilgi vermesi bakımından önem arz etmektedir.

Atâ'nın toplum nezdinde olduğu kadar yönetim nezdinde de belki muhalif tavırlar içinde olmaması, yönetimin meşruiyeti ile ilgili olarak olumlu veya olumsuz bir beyanın yer almaması hasebiyle yöneticiler tarafından saygı gördüğü söylenebilir.

Hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke'ye gelen hacıların bilgilendirilmesi için Atâ b. Ebî Rebâh'ın yetkili kılınması³¹⁷ da yine yöneticilerle ilişkisi noktasında bir sorununun olmadığını göstermesi yanında onlar tarafından ilmi yönünün tanındığını ve takdir edildiğini de ortaya koymaktadır.

Atâ'nın yöneticilere bakış açısı ve aynı zamanda ilmi duruşu hakkında bilgi verecek hususlardan biri de kendisini ilmi manada yeterli gördüğü, ilmine saygı duyduğu kişilerin yönetici olup olmamasına bakmaksızın ilmi manada onlardan faydalanmasıdır. Hatta şahsi görüşlerine onların söz, uygulama ve fetvalarını dayanak olarak benimsemesi söz konusudur. Atâ'nın talebelerine, Muaviye'nin hac mevsiminde yatsı namazını erken kıldığı yönünde bir gözlemini aktarması ve bunu kendisinin sonraları uygulaması bu duruma örneklik teşkil etmektedir.³¹⁸

B. MUHALEFETİ

Atâ b. Ebî Rebâh muhtemelen hocası İbn Abbas'ın yönetimle olan ilişkisini kendisine şiar edinmiştir. Bu itibarla muhalif olarak ön plana çıkmak yerine, ilmi faaliyetlerde yoğunlaşmış, yönetimle olan ilişkisine mesafe koymuş, olumlu veya olumsuz her hangi bir faaliyette bulunmama gayreti içinde olmuştur.

Atâ'nın yönetime karşı durduğu belki de tek nokta İbn Zübeyr'le birlikte Mekke kuşatmasında yer almasıdır. Bu durum Atâ'nın yönetim karşıtı olmasından değil, diğer hacılarla birlikte Kabe'yi koruma amacı taşımasından kaynaklanmaktadır. İbn Zübeyr'in yanında yer alanlarla birlikte hapis cezasına çarptırılması muhtemelen onun

³¹⁷ Buhari, *Tarihu'l-kebir*, VI, 464; Fesevi, *Kitâbü'l-mârifeti ve't-târih*, I, 702

³¹⁸ Abdürrezzak 2126

İbn Zübeyr'e Kabe'yi korumak için destek olmasından dolayıdır.³¹⁹ Atâ'nın böyle bir destekte bulunmasını toplumsal reaksiyona bağlı bir duyarlılığın ürünü olmasına bağlayabiliriz.

İbn Zübeyr'in hilafetinin kanlı bir şekilde sonlandırılması sonrasında muhtemelen yönetime her ne kadar Kâbe'nin kutsal mekan olması hasebiyle onu koruma içgüdüsüne binaen de olsa karşı koymuş olanların hapse atılması söz konusudur. Hapse atılanlar arasında Atâ b. Ebî Rebâh da vardır. Ama hac mevsimi geldiği için insanlara fetva vermek üzere hapisten çıkarılmıştır. Bu dönemde Atâ hapse konulan diğer insanların özgürlüğüne kavuşması noktasında arabuluculuk etmiş ve bu hususta olumlu yönde sonuç da almıştır.³²⁰ Bu durumun sonucu olarak onun yönetim tarafından tavsiyeleri, istekleri geri çevrilemeyecek kişilerden olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Atâ'nın muhalif davranışlardan kaçınmaya çalıştığı, toplumsal olaylara zorunlu olmadıkça katılmadığı ve kendini ilmi faaliyetlere verdiği söylenebilir.

C. GÖREVLERİ

Atâ b. Ebî Rebâh'ın resmi olarak kadılık veya müftilik yaptığına dair bir bilgi yoktur. Bununla birlikte tabakat, tarih ve rical kitaplarında Mekke müftisi olarak geçtiği yönünde bilgiler mevcuttur.³²¹ Bu müftilik sıfatının genel olarak resmîyetle birleşip birleşmediği konusu net değildir. Bu ifade kendisi için dönemin ileri gelen alimlerinden, toplum tarafından kendisinden fetva istenen kişilerden olması hasebiyle söylenmiş olabilir. Ayrıca özellikle Emeviler döneminde aldığı eğitim, uzun süre Mekke'de yaşamış olması, sahabenin yapmış olduğu hac ibadetini son derece gözlemci bir üslupla izlemesi ve belki de toplumun bu özelliklerine binaen kendisine verdiği takdir, yönetimin de bunu görmesi ve sokaklarda tellallar vasıtasıyla hac konusunda söz söyleme, sorulara, problemlere çözümler üretme noktasında kendisine tek elden yetki verilmesinden dolayı söylenmiş olabilir.

³¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 468

³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 468

³²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 135; İcli, *Ma'rifetü's-sikat*, II, 135; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VI, 330

Emevi yönetimi tarafından sokaklarda hac mevsimlerinde fetva yetkisinin Atâ b. Ebî Rebâh'ta olduğu, o olmadığı zamanlar ise onun talebeleri arasında yer alan İbn Ebî Necîh'in bu konuda yetkili olduğu yönünde yapılan duyurular³²² onun Mekke müftisi sıfatını alma sebebi olarak gösterilebileceği gibi hukuki olarak da aynı zamanda toplum içerisinde fetva kargaşasının yaşanmamasına ve hukuki istikrarın sağlanmasına çalışıldığını göstermektedir. Vali tarafından Mescid-i Haram'da kendisinin fetva vermekle görevlendirilmesi yine bu hac konusundaki görevlendirilmesi ile alakalı olsa gerektir.³²³

Atâ b. Ebî Rebâh'ın resmi olarak görevli olarak görülebileceği hac konusunda yetkilendirilmesi ve geçimini arkadaşları ile yöneticiler tarafından verilenlerle karşıladığı yönündeki rivayet³²⁴, onun resmi görevi dolayısı ile yönetimden maaş almış olabileceği sonucunu çıkarmamıza götürmüştür.

Emevilerin İslam tarihinde hilafet noktasında farklı bir uygulamanın başlatıcısı olması toplumun ve ulemanın bu durumdan hoşnut olmaması, onların yönetimle olan ilişkilerinde mesafe koymasına neden olmuş olabilir. Atâ'nın talebelerinden olan ve kendisinden sonra fetva makamını üstlenecek olan Amr b. Dînâr yöneticiler tarafından maaş karşılığında fetva makamına davet edilmiştir. Amr bunu kabul etmemiş maaş almaksızın bu görevi yapmayı tercih etmiştir.³²⁵ Amr'dan sonra onun yerine geçen İbn Ebî Necîh'in³²⁶ vâlinin emriyle mescid-i haramda fetva verdiğine yönelik gelen bilgi³²⁷ Atâ'dan sonra Amr b. Dînâr'a yapılan maaş karşılığı fetva verme görevi ile birlikte değerlendirildiğinde Atâ'nın makamının resmi bir makam, ondan sonra yerine geçenlerin de bu resmi görevin kendilerine verilenler olduğuna işaret teşkil edebilir. Bu görev teklifi Atâ'nın hayattayken resmi olarak görev yaptığı ve ardından onun yerine öğrencisinin getirilmek istenmesi şeklinde bir yoruma götürmektedir.

³²² Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 702

³²³ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 702

³²⁴ Mizzi, *Tehzîbü 'l-kemâl*, XX, 80

³²⁵ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, II, 19

³²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 480

³²⁷ Fesevi, *Kitâbü 'l-mârifeti ve 't-târih*, I, 702

Atâ b. Ebî Rebâh'ın özellikle hac mevsiminde yönetim tarafından kendisine yetki verilen, diğer zamanlarda da toplum tarafından fetva sorulan ve yönetim tarafından zaman zaman maddi manada gözetilip kollanan biri olduğu söylenebilir.

Atâ'nın yöneticilerde görmek istediği veya ona göre yönetici olmanın şartları hakkında halifelerle olan diyaloglarından şu sonuçlar çıkarılabilir: Ona göre yönetici, idarecisi olduğu kişilerin kendilerinin varlık sebebi olduğunu bilmeli, onlara karşı adilane duygular ve hareketler içinde olmalı, onların iyiliği hususunda elinden gelen gayreti göstermelidir.³²⁸

³²⁸ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 81; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, V, 84

İKİNCİ BÖLÜM

ATÂ B. EBÎ REBÂH'INFIKHÎ GÖRÜŞLERİ

I. LİTERATÜRDE ATÂ B. EBÎ REBÂH

Hakkında pek çok farklı kaynaktan bilgi edinilebilen Atâ b. Ebî Rebâh'ın hayatı hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte tarih, tabakat, hadis, fıkıh literatürünün seçkin eserlerinde, rivayet zincirlerinde sıklıkla yer alması hasebiyle kendisine yer verilen bir alimdir. Gerek nakil hususunda gerek dönem ve bölge gözlemleri olarak ve gerekse şahsi fikirleri bağlamında farklı literatürde Atâ'nın ismine sıklıkla rastlamaktayız. Bu durumun sebeplerinden biri ulemanın ortak noktalarından olan Mekke'de uzun yıllar ikamet etmesi ve bir diğeri de sahabeden olan alimlere talebelik etmesi hasebiyle gelecek nesiller arasında bilgi aktarımı konusunda köprü görevi görmesidir.

Pek çok tarih, tabakat ve rical kaynaklarında Atâ'ya özel başlık açılmıştır. Bunun yanında Atâ'nın rivayet zincirinde olduğu farklı konularda nakiller de yine bu kaynaklarda yer almaktadır. Örneğin Atâ b. Ebî Rebâh ders halkalarında insanlık tarihinde ilk yapılanları tespiti için çalışılan ilim olan evâil³²⁹ ile ilgili bilgiler konusunda öğrencilerine aktarımlarda bulunmuştur. Buna namazda selam vermeyi sesli olarak yapan ilk kişinin Hz. Ömer olduğu bilgisini vermesini örnek gösterebiliriz.³³⁰ Bu aynı zamanda Atâ'nın evâil literatürüne katkısını gösterirken bir yandan da derslerinin konu itibarıyla çeşitliliği hakkında ipucu da vermektedir.

Hadis literatürüne baktığımızda başta Kütüb-i Sitte olmak üzere pek çok hadis kaynağında Atâ'dan gelen rivayetlere ulaşabilmekteyiz. Kütüb-i Sitte'nin her birinde azımsanmayacak sayıda rivayetlerinin yer alması onun, hadis alimleri tarafından sika bir ravi olarak kabulünün bir göstergesidir.

Kütüb-i Sitte içerisinde birinci derecede önem atfedilen *Sahîh-i Buhârî* içerisinde hem bab başlıklarında şahsi görüşlerine yer verildiği, hem de bab içerisindeki rivayetlerde onun nakillerinin yer aldığını görmekteyiz. Buharinin kendi görüşlerine dayanak teşkil etmek üzere bazen sadece Atâ'nın görüşüne yer verdiği bab başlıkları³³¹ yanında, sadece Atâ'ya ait bir rivayet içeren özel bab başlıkları da yine Buhari'de yer almaktadır. Bunun yanında diğer *Kütüb-i Sitte* kaynaklarında da Atâ'dan gelen pek çok rivayet yer almıştır. Genel itibarıyla bakıldığında Kütüb-i Sitte'de Atâ'nın

³²⁹ Alparslan Açıkgöç, "Evâil", *DİA*, XI,513

³³⁰ Abdürrezzak 3124

³³¹ Bkz. Buhari, *Kitâbu'l-vuzû*, 32; *Kitâbu'l-gusl*, 24

rivayetlerinde aktarımda bulunduğu kişilerin ağırlıklı olarak hocaları Câbir b. Abdillâh ve İbn Abbas olduğu söylenebilir.

İmâm Mâlik'in Muvattâ'ına gelince, Yahya b. el-Leysî rivayetinde Atâ'dan gelen altı tane rivayet varken İmâm Muhammed'in rivayetinde ise on tane rivayet yer almaktadır. Bunların farklılık arzettiği konular da söz konusudur.

Atâ'nın fıkhi görüşleri, ders işleme metodu, ilmi kişiliği, hayatı gibi pek çok konuda ortak olarak detaylı bilgi edinmemize yarayan Musannef literatürü Atâ rivayetleri hususunda zengin materyale ulaştığımız kaynaklardandır. Abdürrezzak'ın ve İbn Ebî Şeybe'nin musanneflerinin her birinde Atâ'nın yer aldığı iki binin üzerinde rivayet vardır. Bu rivayetler arasında mürsel hadisler, sahabe sözleri/uygulamaları, dönemin ve bölgenin uygulamaları, farklı alimlerin sözleri/uygulamaları ve Atâ'nın şahsi görüşleri yer almaktadır.

Genel olarak literatür taramasında elde ettiğimiz sonuçlar ana başlık halinde şunlardır:

- Atâ'nın hayatı hakkında detaylı bilgiye ulaşamamakla birlikte rivayetleri vasıtasıyla tabakat kitaplarında ayrıntılı yer verilmeyen hoca-talebe ve çağdaşları noktasında ilişkileri elde edilebilmektedir.
- Atâ'dan gelen rivayetlerin çok çeşitli konularda olması, düzenli bir ders halkasına devam ettiğini bunun yanında kendisi etrafında da bir ilim halkasının oluştuğunu ve bu ilim halkasına düzenli bir şekilde devam eden öğrencilerinin varlığını göstermektedir.

Bunlar yanında kendisinden sonra toplum nazarında itibar elde edecek ve mezhep imamı olarak kabul edilecek olan alimlerin bazılarının görüşlerine etki ettiği söylenebilir. Mesela kişinin yarasından küçük bir kurtçuğun çıkmasının abdesti bozacağı ile ilgili Atâ'nın görüşünü Sevrî aldığını ifade etmiştir.³³² Bunun yanında Atâ'nın, namazda kişinin önüne koyacağı sütün boyunun bir zira' olması gerektiği yönündeki kavli ile Sevrî'nin fetva verdiği yine kaynaklarda yer almıştır.³³³ Görüldüğü gibi bu durum bizzat alimlerden bazısının ifadeleri ile ortaya çıkmaktadır. Bu hususun

³³² Abdürrezzak 632

³³³ Abdürrezzak 2272

diğer ulemayı da kapsayacak detaylı bir çalışma konusu yapılması, Atâ'nın mezheplerin teşekkülüne olan katkısı ve etkisi bakımından son derece önem teşkil edecektir.

A. CEVAP USLUBU

Etrafında hem halkın hem de ilmi seviyesi belli noktalarda olan talebelerinin katılımının söz konusu olduğu soru halkaları, ilim meclislerinin oluşturulduğu Atâ b. Ebî Rebâh'ın özellikle öğrencileri ile olan soru-cevap diyaloglarının incelenmesi onun kullandığı ifadeleri belirleme ve cevap verirken takip ettiği usulü öğrenmemiz açısından önem arz etmektedir.

Atâ'dan nakledilen pek çok rivayetin önemli bir kısmında karşılaştığımız soru cevap diyaloglarının, gerek bir öğrenci ve hoca³³⁴, gerekse birden fazla öğrencinin katılımı ile zenginleşen diyaloglar halinde olması³³⁵ bizlere Atâ'nın ders işleme metodu hakkında bilgi vermektedir.

Birden fazla öğrencinin soru ile katıldığı dersler Atâ'nın ilim meclislerinde öğrencileri arasında beyin fırtınasının oluşmasına izin verdiğini göstermektedir. Bunun yanında gerek bu derslerde gerekse bazı öğrencilerine aynı konu içerisinde bile olsa pek çok soru sormalarına fırsat vermesi söz konusudur. Bu şekilde konu daha detaylanmış olmakla beraber gerçekleşmemiş olayların da sorulması gündeme gelmektedir.³³⁶ Gerçekleşmemiş konular hakkında soruların yani farazî meselelerin gündeme gelmesinin, birden fazla sorunun sorulmasına müsaade edilmesinin, öğrencilerinin ilmi gelişimlerine katkı sağlayarak tam bir fıkıh eğitiminin yapılmasına ve fıkıh meclisinin oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Atâ'nın fıkıh meclisinde kendisine yöneltilen soruların konu itibarıyla ibadet bölümlerinin yanında muamele, ukubâta dair hususları da içermesi derslerinde fıkhi ve hukuki meselelerin işlendiğini göstermektedir. Fıkıhın ibadet, muamelat ve ukubat gibi farklı alanlarında gerek kendiliğinden nakillerde bulunması, gerekse sorular üzerine cevaplar vermesini Atâ'nın meclisinin düzenli devam ettiği şeklinde değerlendirmek mümkündür.

³³⁴ Abdürrezzak 4716, 4753

³³⁵ Abdürrezzak 1194, 9901

³³⁶ Abdürrezzak 290, 517, 3177

Kendisine sorulan soruların içerisinde seviye olarak basit ve zor olanların varlığı ve bunların zaman zaman aynı şahıs tarafından farklı konularda sorulmuş olması, onun derslerinde pek çok konuyu işlediği ve uzun yıllar devam eden bir ilim halkasının olduğu izlenimini vermektedir.

Atâ'ya sorulan soruların cevaplanması sürecine gelince, onun kendisine gelen sorulara öncelikle detaylı bir sorgulama yaparak yaklaşması ve soruyu nereye oturtacağına karar vermesi sözkonusudur.³³⁷ Ardından Hz. Peygamber'e dayanan bir naklin olması halinde onu zikrettiği³³⁸, bunun olmaması halinde sahabenin uygulaması/sözlerini ortaya koymaya çalıştığı³³⁹, onların da olmaması durumunda konunun kendi nezdindeki hakimiyetine bağlı olarak o hususta şahsi fikir beyan ettiği³⁴⁰ söylenebilir. Bunun yanında bazen de herhangi bir görüş beyan etmeksizin o konu hakkında kendisine bir bilginin ulaşmadığını ifade ederek susmayı tercih etmiştir.³⁴¹

Atâ'nın kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken pek çok farklı ifadeler kullanması söz konusudur. Bunlar arasında dikkat çeken ve sık sık kullanımına rastladığımız ifadeler şunlardır: 'bilmiyorum'³⁴², 'bana ulaşmadı'³⁴³ 'duymadım'³⁴⁴, 'hoş görmüyorum'³⁴⁵, 'hoş görüyorum/olumlu buluyorum'³⁴⁶, 'zannediyorum'³⁴⁷, 'bu konuda şöyle söylenir'³⁴⁸, 'bu konudan nehyolunuldu'³⁴⁹ gibi.

Bunlar yanında Atâ'dan gelen nakillerde, bir konuda farklı beyanlarının olduğu³⁵⁰, önceki beyan ettiği fikrinden başka bir görüşe döndüğü³⁵¹, hocası veya

³³⁷ Abdürrezzak 208

³³⁸ Abdürrezzak 3569

³³⁹ Abdürrezzak 2103, 2841, 3034, 3039

³⁴⁰ Abdürrezzak 38

³⁴¹ Abdürrezzak 66, 207, 284, 6438

³⁴² Abdürrezzak 1828, 2238, 2381, 3124; İbn Hibban, *Kitâbü's-sikât*, VII, 479

³⁴³ Abdürrezzak 1831

³⁴⁴ Abdürrezzak 1676

³⁴⁵ Abdürrezzak 1874, 2180

³⁴⁶ Abdürrezzak 1919, 2047, 2117, 2397, 2421, 2445, 2919, 3053

³⁴⁷ Abdürrezzak 1904, 2205, 2655

³⁴⁸ Abdürrezzak 2308, 2397, 2419, 2906

³⁴⁹ Abdürrezzak 2940, 2939

³⁵⁰ Abdürrezzak 896-900; 1408-1427

³⁵¹ Abdürrezzak 16151, 15886, 15798

sahabi'nin sözüyle fetva vermek suretiyle kendisine gelen sorulara cevap verdiği³⁵² öğrencileri tarafından aktarılan hususlardandır.

B. USÛLÜ

Bilindiği gibi Atâ'nın yaşadığı dönem itibariyle ilimler müstakil hale gelmemiş, ilimlerin metodolojisi noktasında da henüz yerleşmiş kurallar söz konusu edilmemiştir. Ama o dönemin uleması kendilerine sorulan sorulara cevap verirken kendilerinden sonraki dönemlerde kurallar haline getirilecek usullere benzer hareket etmişlerdir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın kendisinden bilgi istendiğinde o konuda cevap verirken bazı metodlar benimsediği söylenebilir. Genel bir ifadeyle kendisine gelen sorulara cevap verirken sırası ile Kuran, Sünnet, sahâbî uygulaması/sözü, dönemin ve bölgenin uygulaması gibi bir yol izlediği söylenebilir.

Atâ b. Ebî Rebâh beyanlarında bazen Kuran'dan³⁵³, sünnetten³⁵⁴ deliller getirmektedir. Bunun yanında kıyası metod olarak kullandığı³⁵⁵, Hz. Âişe'den nakledilen bir bilgi hususunda tahsîs yaptığı³⁵⁶, ayetlerde geçen bazı ibareleri mutlak olarak anladığı³⁵⁷ bazı görüşlerini de önceki peygamberlerin uygulaması ile desteklediği³⁵⁸ onun usulü hakkında söylenebilecek bilgilerdendir.

II. FURÛ' VE MUÂMELÂTA DAİR GÖRÜŞLERİ

Atâ b. Ebî Rebâh'ın görüşlerine ulaştığımız pek çok kaynak vardır. Bunlar arasında tabakat, tarih, rical, cerh ve tadil gibi kaynaklar yanında hadis literatürünün musannef, cami gibi farklı kollarında da yine Atâ'nın görüşlerine ulaşabilmekteyiz.

Öğrencileri ile arasında geçen soru cevap şeklinde gelişen diyaloglar onun görüşlerinin ortaya çıkmasında en büyük araçtır. Öğrencileri ilim halkasında Atâ'nın anlattığı bir mesele sonrasında veya direkt olarak herhangi bir konu olmaksızın soru sorabilmişlerdir. Atâ kendisine gelen bu sorulara zaman zaman kısa cevaplar vermiş

³⁵² Abdürrezzak 4685, 5052

³⁵³ Abdürrezzak 13933; İbn Ebî Şeybe 17640

³⁵⁴ Abdürrezzak 8134, 1514 1515; İbn Ebî Şeybe 7969, 13984

³⁵⁵ Abdürrezzak 58, 288

³⁵⁶ Abdürrezzak 982

³⁵⁷ Abdürrezzak 2574

³⁵⁸ Abdürrezzak 4165

bazen de karşı sorularla diyalogun geliştiği olmuştur.³⁵⁹ Bilmediğine dair ifadeleri de yer yer kullanmıştır. Bunların yanında gelen soruların zihninde oluşturduğu çağrışımların kaynağını belirtmeksizin cevaplar verdiği gibi bazen bu çağrışımları, kaynağı sorulduğu zaman bazen de sorulmaksızın kendi inisiyatifi olarak açıklamıştır.

Diyaloglardan edindiğimiz kanaatlere göre zihninde oluşan çağrışımlara aynı zamanda usulüne de işaret eden Kurân-ı Kerim ayetlerinin³⁶⁰, Hz. Peygamber'in uygulamaları ve sözlerinin³⁶¹, sahâbe kavlinin³⁶² ve uygulamasının³⁶³, dönemin ve bölgenin uygulamalarının³⁶⁴ kaynaklık ettiği söylenebilir. Bu sıralama aynı zamanda onun kendisine sorulan soruları cevaplama esnasında gözettiği sırayı ifade etmektedir.

A. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN İBADETLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

a. Temizlik

1. Dirsekleri Yıkamak

Atâ b. Ebî Rebâh bu konuda kendisine soru sorulması üzerine, ayette³⁶⁵ yer alan “ile'l-merâfîk” ibaresini delil göstererek dirseklerin abdest alırken yıkanacak yerlere dahil olduğunu ve bu konuda şüpheye de mahal olmadığını belirtmiştir.³⁶⁶ Bu durum onun ‘ilâ’ harf-i cerrini dirsekleri de kapsayacak şekilde anladığını göstermektedir.

2. Ayakları Yıkamak

Atâ kendisine yöneltilen, ayakların da baş gibi neden meshedilmediği yönündeki soruya kendisinin bu konudaki görüşünün başın meshi ve ayakların yıkanması olduğunu belirtmiştir. Bunu söyledikten sonra Ebû Hüreyre'den kendisini destekleyen bir rivayette bulunmuştur. Bunların yanında bazı alimlerin ayakların meshine cevaz

³⁵⁹ Abdürrezzak 208

³⁶⁰ Abdürrezzak 13933

³⁶¹ Abdürrezzak 1501, 8134

³⁶² İbn Ebî Şeybe 2465

³⁶³ İbn Ebî Şeybe 2445

³⁶⁴ Abdürrezzak 3415

³⁶⁵ el-Mâide 5/6

³⁶⁶ Abdürrezzak 2

verdiğini ama kendisinin bu konudaki görüşünün net bir şekilde ayakların yıkanması olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁷

3. Tertip

Atâ'ya göre abdest organlarının sırası önemli olmakla birlikte kişinin abdest azalarından birini yıkamayı unutmaması ve abdesti bozucu herhangi bir fiilde de bulunmaması durumunda abdesti yenilemek yerine unutilan azayı yıkaması yeterlidir.³⁶⁸ Eğer abdest bozucu bir fiilde bulunduyorsa o halde yeniden abdest alması gerekir.³⁶⁹ Bu görüşünü ortaya koyarken kullandığı herhangi bir delile işarette bulunmamıştır.

4. Çorap üzerine mesh

Fıkıh kitaplarında üzerinde tartışma konusu olan hususlardan birisi çorap üzerine meshin geçerli olup olmadığıdır. Bu konuda mezhep imamlarından Ahmed b. Hanbel³⁷⁰ çorap üzerine meshin geçerli olabilmesi için çorabın yün olması şartını öne sürerken İmâm Şâfiî³⁷¹ ve Ebû Hanîfe³⁷² ise deri olmasını şart koşturmuşur. İmâm Mâlik ise çorabın deri kaplı olması halinde bile meshi caiz görmemiştir.³⁷³

Atâ b. Ebî Rebâh, çorabın yapısı hakkında herhangi bir bilgi veya şart koşmaksızın çoraba yapılan meshin geçerli olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁴ Atâ bu konuda görüşünü kıyas üzerine bina etmiş, çoraba meshin, meste mesh gibi olduğunu söyleyerek bu konudaki fikrini beyan etmiştir.

³⁶⁷ Abdürrezzak 58

³⁶⁸ Abdürrezzak 112, 113, 1018

³⁶⁹ Abdürrezzak 704

³⁷⁰ İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed (v. 620/1223), *el-Mugni*, y.y, Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968, I, 216

³⁷¹ Nevevi, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri (v. 676/1277), *el-Mecmu' şerhi'l-Muhezzeb*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, I, 499

³⁷² Merginani, Ebû'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr (v. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, thk. Tallâl Yusuf, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, I, 32

³⁷³ Malik b. Enes b. Malik b. Amir el-Asbahî el-Medeni (v. 179/795), *el-Müdevvene*, y.y, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1994, 1/143

³⁷⁴ İbn Ebî Şeybe 2003

5. Zekere Dokunmak

Abdesti bozan şeyler arasında zekere dokunmanın olup olmadığı konusunda fıkhıta birden fazla görüş ortaya konmuştur. Bu durumda abdestin bozulmadığını ifade edenler arasında mezhep imamlarından Ebû Hanîfe³⁷⁵ vardır. Ahmed b. Hanbel'in bu konuda bozulacağına ve bozulmayacağına dair iki görüşü vardır.³⁷⁶ İmam Malik ise kişinin elinin içi ile dokunması durumunda abdestin bozulacağını aksi halde bozulmayacağını ifade etmiştir.³⁷⁷ Bu konuda İmam Şâfiî'nin görüşü ise abdestin bozulacağına dairdir.³⁷⁸

Atâ b. Ebî Rebâh ise bu konuda abdestin bozulduğu yönünde görüş beyan etmiş ve hatta bu konudaki farklı alternatifte öğrencilerinden gelen sorulara aynı cevabı vermiştir.³⁷⁹ Bunun yanında Atâ'nın bu konu ile ilgili İbn Ömer ve İbn Abbas gibi sahabenin sözlerini nakletmesi³⁸⁰, görüşünü onlardan gelen nakle dayandığını ve sahabe kavlini delil olarak aldığını göstermektedir. İbn Ömer ve İbn Abbas gibi iki farklı sahabenin aynı konuda aynı şeyi söylemiş olmaları duydukları şeyin hadis olma ihtimali artırmaktadır. Bu durumun ise Atâ'nın dolaylı olarak hadisi delil aldığını gösterdiği söylenebilir.

6. Köpeğin Yaladığı Kap

Atâ b. Ebî Rebâh'ın köpeğin yaladığı kabın nasıl temizlenmesi gerektiği noktasındaki görüşü sorulduğunda o, bu konuda üç, beş ve yedi gibi farklı rakamlar vermiş ve kimden olduğunu belirtmeksizin bu üç rakam hakkında da ayrı ayrı rivayet duyduğunu ifade etmiştir.³⁸¹

³⁷⁵ Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud (v. 683/1284), *el-İhtiyar li-ta'lîl'l-muhtar*, Kahire: Matbaatü'l-halebî, 1356/1937, I, 10

³⁷⁶ İbn Kudame, *el-Mugni*, I, 131-132

³⁷⁷ Malik b. Enes, *el-Müdevvene*, I, 118

³⁷⁸ Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*, II, 42

³⁷⁹ Abdürrezzak, 420, 422, 424, 432, 444, 448; İbn Ebî Şeybe 1745

³⁸⁰ İbn Ebî Şeybe 1747

³⁸¹ Abdürrezzak 333

7. Tırnak Keskme, Sa Kısaltmak

Atâ b. Ebî Rebâh'a abdesti olan bir kimsenin tırnak kesmeden ve sa kısaltmadan sonra abdestini yenilemesi gerekip gerekmediğı konusunda fikri sorulduğunda o, bu kişinin yeniden abdest almasına lüzum olmadığını, bunun yerine kestiğı ve kısalttığı yerlere su değdirmesinin yeterli olacağını belirtmiştir.³⁸² Bu soruya cevap verirken herhangi bir nakilden bahsetmemesi, bir görüş ortaya koyduğunu göstermektedir.

8. Kan

Atâ b. Ebî Rebâh'a göre vücuttan çıkan her türlü kan abdesti bozmaktadır. Bunun için şart olarak sadece kanın akıcı olması gerektiğini belirtmiştir. Bu itibarla ona göre deride kanın görünmesi akıcı olmadığı müddetçe sadece görünmekle abdesti bozmaz.³⁸³ Atâ, bu konuda ulaştığı sonuca kendisini götüren herhangi bir delilden söz etmemektedir.

9. Teyemmüm

Atâ'nın teyümmümle ilgili olarak yanında sadece susuzluğunu giderecek kadar su olan bir kimsenin, namaz kılmak için bu suyu kullanmayıp teyemmüm alabileceğine dair görüşü söz konusudur. Bu görüşünü ise Allâh'ın ihtiyaç halindeki insanları mazur göreceğini ümit ettiğini belirterek ortaya koymuştur.³⁸⁴

10. Mülânese

Atâ b. Ebî Rebâh, ayette³⁸⁵ geçen "lânese" ifadesinden kastedilenin ne olduğu kendisine sorulduğunda cevap olarak bu kelimenin cinsel ilişkiyi ifade ettiğini belirtmiştir.³⁸⁶ Bu görüşünün oluşum safhasına baktığımızda kaynaklarda Ubeyd b. Umeyr, Said b. Cübeyr ve Atâ'nın bu kelimenin ifade ettiğı mana hakkında ihtilafa düştüklerinin yer aldığını görmekteyiz. Buna göre Ubeyd bu kelimeyi cinsel ilişki, Said ve Atâ ise dokunma olarak anladıklarını belirtmişlerdir. Söz konusu ihtilaf İbn Abbas'a

³⁸² Abdürrezzak 462

³⁸³ Abdürrezzak 545, 546, 548, 555

³⁸⁴ Abdürrezzak 896, 899

³⁸⁵ en-Nisâ 4/43

³⁸⁶ Abdürrezzak 917

arzedildiğinde nihai olarak o, bu kelimenin cinsel ilişki ifade ettiğini belirtmiştir.³⁸⁷ Bu iki rivayet birlikte değerlendirildiğinde Atâ'nın bu konuda önce 'dokunma' görüşünde olduğu sonra ise hocasının düzeltmesi ile görüşünün değiştiği söylenebilir.

11. Gusül

Bu konuda Atâ b. Ebî Rebâh'a öğrencileri soru yöneltmişlerdir. Buna göre bir kişi şiddetli bir kış gününde ihtilam olduğunda, yıkanması halinde öleceğini düşündüğü soğuk su ile guslü alması gerekip gerekmediği sorulmuştur. Atâ bu soruya kişinin ölmesi söz konusu olsa bile guslü bu durumda alması gerektiği yönünde cevap vermiştir. Bu görüşünü ise ayette³⁸⁸ geçen "Eğer cünüp iseniz temizleniniz" ifadesini delil olarak zikrederek Allah'ın bu konuda o kişiyi özlü saymadığını belirtmiştir.³⁸⁹

12. Müstehâza

Atâ b. Ebî Rebâh, müstahâza hakkında kendisine yöneltilen bu kişinin neler yapabileceği ve kocası ile olan cinsi münasebeti hakkındaki sorulara cevap vermiştir. Buna göre müstahaza namaz kılabilir, oruç tutabilir, Kuran okuyabilir ve tavaf edebilir. Kocasını ile cinsi münasebet noktasında da olumlu bir görüş beyan etmiştir. Öğrencilerinden Süleyman b. Musa'nın Atâ'ya, görüşünün kaynağının bir nakil mi yoksa kendi re'yi mi olduğunu sorması üzerine o, bu konuda kendisine böyle bir durumdaki kadının söz konusu ibadetleri yerine getirmesi yanında kocasına da helal olacağına dair, kimden geldiğini belirmeksizin, bir nakil ulaştığını söylemiştir.³⁹⁰

b. Namaz

1. Tahiyetü'l-Mescid Namazı

Atâ bir kişinin mescide girdiği sırada iki rekat namaz kılmasının gerekip gerekmediği yönünde kendisine yöneltilen soruya bu hususta herhangi bir nakil kendisine ulaşmadığını ama böyle yapan birinin güzel bir iş yapmış olacağını

³⁸⁷ Abdürrezzak 506

³⁸⁸ el-Mâide 5/6

³⁸⁹ Abdürrezzak 927

³⁹⁰ Abdürrezzak 1194

belirtmiştir.³⁹¹ Buradan anlaşılan hususlardan birisi de Atâ'nın kendi nezdinde herhangi bir naklin söz konusu olmadığı bir hususta hoşuna giden bir uygulamadan bahsetmesidir.

2. Ezan Abdestsiz Okunur Mu?

Atâ ders esnasında söylediği anlaşılan bir ifadesinde ezanın uygulanan bir sünnet olduğu, namazın girişi mesabesinde addedildiği için okuyan kimsenin abdestli olması gerektiği görüşünü benimsemiştir.³⁹²

3. Kâmet

Atâ b. Ebî Rebâh'a göre bir kişinin, ferdî veya seferî olarak bile olsa namaz kılmadan önce kamet getirmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir.³⁹³ Bu konu ile alakalı kendisine yöneltilen farz namazdan önce kamet getirmeyi unutan ve namazını kılan kimsenin durumu hakkındaki soruya Atâ'nın cevabı bu kişinin kameti getirmesi ve arkasından namazını yeniden kılması gerektiği yönünde olmuştur.³⁹⁴

4. Sandalet (na'1) ile namaz kılmak

Atâ b. Ebî Rebâh na'1 ile namaz kılma noktasında kendisine gelen bir soruya olumlu cevap verdikten sonra bu cevabına delil olarak Hz. Peygamber'in uygulamasından örnek getirmiştir.³⁹⁵ Görüşünün kaynağı olarak sünneti kullanmaktadır. Hatta bu noktada öğrencileri tarafından onun uygulaması olarak na'1 ile namaz kıldığı aktarılmıştır.³⁹⁶

5. Rafu'l-yedeyn

Hakkında ihtilafın cereyan ettiği konulardan birisi olan namazda rükû'a giderken elleri kaldırmayı ifade eden 'rafu'l-yedeyn' konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur.

³⁹¹ Abdürrezzak 1676

³⁹² Abdürrezzak 1799

³⁹³ Abdürrezzak 1957

³⁹⁴ Abdürrezzak 1958

³⁹⁵ Abdürrezzak 1501

³⁹⁶ İbn Ebi Şeybe 7969

Mezhep imamlarından Ebû Hanîfe³⁹⁷ ve İmâm Mâlik³⁹⁸, elleri kaldırmanın sadece iftitah tekbirinde meşru olduğunu, onun haricinde başka bir yerde söz konusu olmadığını ifade etmiştir.

Atâ b. Ebî Rebâh bu konuda iftitah tekbiri haricinde rükûa giderken de ellerin kaldırılması gerektiği kanaatine sahiptir.³⁹⁹ Atâ'nın bu görüşünde sahabenin uygulama ve sözünün etkili olduğu söylenebilir.⁴⁰⁰ İmâm Şâfi⁴⁰¹ ve Ahmed b. Hanbel⁴⁰² de bu konuda aynı görüşe sahiptirler.

6. Namazda İstiâzenin Hükümü

Namazın başlangıcında iftitah tekbirinden sonra okunan istiâzenin hükümü konusunda Atâ b. Ebî Rebâh cumhur ulemâdan ayrı düşünmektedir. Buna göre O namazda istiâzenin gerekli olduğunu belirtmekle birlikte getirilmediği veya unutulduğu takdirde iâde veya sehiv secdesine de gerek olmadığını belirterek vacibi farklı bir manada kullanmıştır.⁴⁰³ Bu konuda ulaştığı görüşün kaynağı kendisinden sorulduğunda ayet'te⁴⁰⁴ geçen "Kuran okuduğunda Allah'a sığın" emrini delil olarak göstermiştir.⁴⁰⁵

Cumhur ulemâya göre ise namazda istiâzenin hükümü sünnettir. Bu konuda Ebû Hanîfe⁴⁰⁶, İmâm Şâfi⁴⁰⁷ ve Ahmed b. Hanbel⁴⁰⁸ bu grubun içinde yer almışlardır.

7. Fâtihâ'nın Okunması

Namazda Fâtihâ sûresinin okunup okunmaması hakkında hüküm itibariyle bazı farklı görüşler beyan edilmiştir. Bunlardan birincisi Ebû Hanîfe'nin benimsediği görüştür. Buna göre namazda Fâtihâ'nın okunması vaciptir.⁴⁰⁹

³⁹⁷ Mevsîlî, *el-İhtiyar li-ta'lîl-i'l-muhtar*, I, 49

³⁹⁸ Malik b. Enes, *el-Müdevvene*, I, 165

³⁹⁹ İbn Ebî Şeybe 11500

⁴⁰⁰ İbn Ebî Şeybe 2445, 15992

⁴⁰¹ Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzebe*, III, 309

⁴⁰² İbn Kudame, *el-Mugni*, I, 339

⁴⁰³ Abdürrezzak 2574, 2595

⁴⁰⁴ en-Nahl 16/98

⁴⁰⁵ Abdürrezzak 2574

⁴⁰⁶ Merginani, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübted*, I, 49

⁴⁰⁷ Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzebe*, III, 324

⁴⁰⁸ İbn Kudame, *el-Mugni*, I, 343

Atâ b. Ebî Rebâh'tan gelen birden fazla rivayette hocalarından emir mahiyetinde namazlarında Fâtihâ'yı okumasını ifade eden nakilleri aktarma yanında kendisinin de hiçbir zaman terk etmediğini ifade etmesinden onun Fâtihâ'nın kesin olarak okunmasını gerekli gördüğünü söyleyebiliriz.⁴¹⁰ Bu durum aynı zamanda sahabe kavline göre hareket etmeye çalıştığının da bir göstergesi olarak görülebilir.

İmâm Şâfiî⁴¹¹, İmâm Mâlik⁴¹² ve Ahmed b. Hanbel⁴¹³ de namazda Fâtihâ suresinin okunmasının farz olduğu kanaatini benimsemişlerdir.

8. Cem'u's-salât

Atâ b. Ebî Rebâh'ın iki vakit namazın birleştirilmesi konusunda gerek kendiliğinden olan aktarımlarında gerekse kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplarda olumlu düşündüğü sonucu çıkmaktadır.

Atâ, hocası İbn Abbas'tan naklen Hz. Peygamber'in seferde iken cem yaptığını aktarması⁴¹⁴ yanında bizzat hocasının da bu konudaki uygulamasının seferde namazları birleştirme yönünde olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁵ Bu iki bilgidен Atâ'nın seferde namazları birleştirmeye bakışı görülmektedir.

Talebelerinin kendisine herhangi bir sefer kaydı belirtmeksizin bu konu hakkındaki sorusuna, bir beis olmadığı yönünde cevap veren Atâ⁴¹⁶, kendisine yöneltilen ve kişinin umre, hac veya gazve dışında yani herhangi bir sefer durumu olmaksızın namazlarını birleştirmesini nasıl karşıladığı yönündeki soruya olumlu yaklaşmış, hatta kendisinin de uygulamasının bu yönde olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁷

⁴⁰⁹ Merginani, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, I, 50

⁴¹⁰ Abdürrezzâk 2622, 2773; İbn Ebî Şeybe 3776

⁴¹¹ Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzebe*, III, 326

⁴¹² Malik b. Enes, *el-Müdevvene*, I, 165

⁴¹³ İbn Kudame, *el-Mugni*, I, 343

⁴¹⁴ Abdürrezzak 4404

⁴¹⁵ Abdürrezzak 4409

⁴¹⁶ Abdürrezzak 4410

⁴¹⁷ Abdürrezzak 4418

9. Cenaze Namazı Tekbiri

Atâ b. Ebî Rebâh kendisine sorulan sorular arasında yer alan cenaze namazının tekbirlerinin adedi ve nasıl kılınacağı konusundaki soruya tekbirlerin dört adet olduğu, namazı kıldıran imamın her tekbir alınışında ellerini de kaldırmak suretiyle bu sayıyı tamamlayarak namazı kılabilcekleri cevabını vermiştir.⁴¹⁸ Bu görüşünün kaynağı olarak ise kendisine yöneltilen cenaze namazı tekbirlerinin üç adet olup olmadığı yönündeki soruya verdiği cevapta, herhangi bir kaynak zikretmeksizin bu konuda dört tekbir olarak bir duyumunun söz konusu olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁹

c. Oruç

1. Hastalık

Sağlıklı Müslümanların oruç ile mükellef olduğu hususunda ittifak olmakla birlikte hangi hastalıkların bu mükellefiyetten muaf olunabilmek için mazeret teşkil edeceği konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur.

Atâ b. Ebî Rebâh bu hususta kendisine gelen bir soruya hastalıklar arasında herhangi bir ayırım yapmadan tüm hastalıkların oruç tutmama noktasında mazeret teşkil ettiğini cevap olarak ifade etmiştir.⁴²⁰ Atâ bu görüşünü Allah'ın bu hususta bunu söylediğini belirterek delillendirmiştir. Rivayette belirtilmemekle birlikte muhtemelen kastedilen Bakara Suresi 184. ayette geçen 'hasta' ifadesidir. Bu ifade Atâ tarafından mutlak olarak ele alınmış ve hastalıklar arasında bir ayırım yapılmamıştır. Bu durum aynı zamanda Atâ'nın ayette geçen mutlak ifadeye göre hüküm verdiğinin de bir örneğini teşkil etmektedir.

2. Ru'yet-i Hilâl

Atâ b. Ebî Rebâh, oruç ibadetinin başlangıcı olarak ramazan ayını girişini ifade eden hilalin görülmesi hususunda iki kişinin şahitliğinin yeterli olacağını belirtmiştir.

⁴¹⁸ Abdürrezzak 6358

⁴¹⁹ Abdürrezzak 6405

⁴²⁰ Abdürrezzâk 7568

Atâ bu iki kişinin şehadeti ile ru'yet-i hilalin kabul edileceğini ifade ettiği rivayetini herhangi bir nakle işaret etmeksizin beyan etmiştir.⁴²¹

3. İ'tikâf

Ramazan ayının içerisinde bir ibadet şekli olan itikafı alakalı olarak Atâ b. Ebî Rebâh, Ya'la b. Ümeyye'den bir nakilde bulunmaktadır. Buna göre kişinin bir an bile olsa mescidde bulunması ile itikafı gerçekleştirmiş olacağını aktarmaktadır.⁴²² Aktardığı bu rivayeti muhtemelen kendisinden biraz açıklaması istendiğinde, kişinin hayır kazanmak amacıyla bir an durması şeklinde açmaya çalışmıştır.⁴²³ Bu açıklaması aynı zamanda onun, mescidde bir an bile bulunmanın itikaf olacağına dair aktardığı bu görüşü benimsediğini göstermektedir.

d. Zekat

1. Borçlunun Zekatı

Atâ b. Ebî Rebâh borçlu kişinin zekatla mükellef olup olmadığı konusunda, herhangi bir ayırım yapmaksızın borcun zekatın vücûbuna mani olacağını ifade etmiştir.⁴²⁴ Atâ'nın bu görüşü kendisine bu konuda soru sorulması neticesinde herhangi bir delil zikretmeksizin kendi ifadesi olarak kaynaklarda yer almıştır.

e. Kurban

1. Kurbanın Hükümü

Atâ b. Ebî Rebâh, kurban kesmenin hükmü hakkında kendisine yöneltilen soruya Hz. Peygamber'in bir uygulaması olduğunu aktararak cevap vermiştir.⁴²⁵ Soruda geçen 'vâcip midir' ifadesini kelime manasında anlamak daha doğru olacaktır. Şöyle ki: "Kurban kesmek kesin olarak gerekli midir?" Bu soruya, kurbanın kesin kesilmesi gerekmediği bununla birlikte Hz. Peygamber'in bu yönde uygulaması olduğunu aktararak cevap vermiştir.

⁴²¹ Abdürrezzak 7346

⁴²² Abdürrezzak 8006

⁴²³ Abdürrezzak 8007

⁴²⁴ Abdürrezzak 5819

⁴²⁵ Abdürrezzak 8134

B. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN KAMU HUKUKU İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

1. Nebbâş

Kamu hukuku içerisinde değerlendirilen nebbâş (kefen soyucu) hakkında işlediği fiilin cezası olmak üzere hırsıza uygulanan el kesme cezasının uygulanıp uygulanamayacağı hakkında Atâ b. Ebî Rebâh'a farklı iki kişi tarafından soru yöneltilmiştir. Bunlardan birisine bu kişinin elinin kesilmesi gerektiği cevabını vermiştir.⁴²⁶ Diğerine ise bu konuda hırsıza uygulanan hükmün uygulanması yani el kesme cezasının verilmesi gerektiği söylemiştir.⁴²⁷

2. Yahudi ve Hristiyanların Diyeti

Atâ b. Ebî Rebâh Yahudi ve Hristiyanın öldürülmesi sonucunda kısas uygulanmayacağı⁴²⁸, bunun yerine müslümanın diyeti olan 12000 dirhem yerine üçte biri olan 4000 dirhem verileceği görüşünü benimsemiştir.⁴²⁹ Atâ'nın bu konuda mürsel olarak Hz. Peygamber'den naklettiği müslümanın kafire karşı öldürülmeyeceği hadisi⁴³⁰, Yahudi veya Hristiyan karşılığında müslümanın öldürülmeyeceği sonucuna Atâ'yı götürdüğü söylenebilir. Diyetin üçte bir olması sonucu ise rakamsal bir ifade olduğu için kaynağını zikretmediği bir nassa dayandığı izlenimi vermektedir.

C. ATÂ B. EBÎ REBÂH'IN HUKUKU İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

1. Nikah ve Talak'ta Şaka

Atâ b. Ebî Rebâh, nikah ve talakta şaka içeren lafızların kullanılması halinde kişinin kasdına bakılmaksızın nikahın ve talakın geçerli olacağını ifade etmiştir. Bu görüşü öğrencilerine kendiliğinden söylediği anlaşılan bir görünüm arz etmektedir. Ardından genel hüküm mahiyetinde kaynağını belirtmese de muhtemelen duymuş olduğu bir nassa dayalı olan 'Nikahta ve Talakta şaka yoktur' ifadesini kullanmıştır.⁴³¹

⁴²⁶ İbn Ebî Şeybe 29209

⁴²⁷ İbn Ebî Şeybe 29210

⁴²⁸ İbn Ebî Şeybe 28047

⁴²⁹ Abdürrezzak 10222, 19322; İbn Ebî Şeybe 28028

⁴³⁰ İbn Ebî Şeybe 28044

⁴³¹ Abdürrezzak 10243

2. Velinin Nikahı

Atâ b. Ebî Rebâh, kendisine yöneltilen bir soru üzerine velinin bakire olan kızını onun izni olmaksızın veya istememesi durumunda bile evlendirebileceği, dul olan kızını ise bu durumlarda nikahlayamayacağı cevabını vermiştir.⁴³² Bu görüşünün kaynağı olarak herhangi bir nassa işaret etmemiştir. Bununla birlikte böyle bir durumda kendisine daha hoş gelen durumu aktarmaktadır. Atâ, babanın bakire kızını istediği ile evlendirme hakkı saklı olmakla birlikte, eğer kızın gönlü bir başkasında ise ve bu kişinin de olumsuz bir yönü yoksa babanın bu evliliğe onay vermesini daha güzel görmektedir.⁴³³

3. Zina-Hurmet İlişkisi

Atâ b. Ebî Rebâh zinanın evlilikte olduğu gibi hurmet doğurup doğurmayacağı konusunda herhangi bir nakle işaret etmeksizin görüş beyan etmiştir. Buna göre bir adam zina etse, zina ettiği kadının kızı veya annesi ona haram olmaktadır.⁴³⁴ Atâ ve onunla birlikte Mücahid gibi bazı alimlerden bu konuda aynı ifadelerin aktarılması sözkonusudur. Bu durumun sonucu olarak onların bir nassa binaen bu ifadelerini kullandıkları çıkarılabilir.⁴³⁵

4. Birden Fazla Talak

Atâ b. Ebî Rebâh kişinin karısını birden fazla talakla boşaması halinde durumun ne olacağı konusunda herhangi bir nakle işaret etmeksizin kendiliğinden olarak bu durumdaki boşamanın bir talak olarak kabul edileceğini ifade etmiştir.⁴³⁶

Bakirenin boşanması hususunda ister bir arada söylenmiş olsun isterse aralıklı söylenmiş olsun üç talak verilmesini bir talak olarak kabul ettikleri yönünde Atâ ve Tâvus gibi alimlerden aynı ifadelerin nakledilmesi⁴³⁷, onların bu ifadelerinin muhtemelen bir nakle dayandığına işaret etmektedir.

⁴³² Abdürrezzak 10294, 10313

⁴³³ Abdürrezzak 10313

⁴³⁴ İbn Ebî Şeybe 16492

⁴³⁵ İbn Ebî Şeybe 16496

⁴³⁶ Abdürrezzak 11076

⁴³⁷ Abdürrezzak 11080

5. Mükrehin Talakı

Atâ b. Ebî Rebâh kişinin zorlama ile talak vermesi hakkında öğrencileri tarafından bazı sorulara muhatap olmuştur. Buna göre bir kişinin, mesela yönetici tarafından talaka zorlandığında yapmış olacağı talakının geçerliliği konusunda gelen soruya Atâ, o kişi için herhangi bir şeyin söz konusu olmadığını, zorlama neticesinde vermiş olduğu talakın geçersiz olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁸ Atâ'nın bu konudaki görüşüne kaynaklık noktasında bir bilgi yoktur. Bu görüşe nasıl ulaştığına dair bir nakilde bulunmamıştır. Bununla birlikte Atâ'nın Tâvus gibi alimlerle birlikte mükrehin talakının herhangi bir netice doğurmayacağına dair ifadelerinin rivayetlerde yer alması⁴³⁹, bu konuda bir duyumlarının olduğunu, dolayısı ile belirtilmemekle birlikte bir nassa dayandığını gösterebilir.

6. Sarhoşun Talakı

Atâ b. Ebî Rebâh'tan sarhoşun talakı ile ilgili birbiri ile çelişik iki görüş aktarılmaktadır. Bunlardan birisi ravilerinden Haccâc tarafından Atâ'nın sarhoşun talakını geçersiz saydığı yönündeki rivayetidir.⁴⁴⁰ Diğerisi ise kendisine uzun yıllar öğrencilik yapmış olan talebesi İbn Cüreyc'in aktardığı Atâ'nın sarhoşun talakını geçerli saydığı rivayettir. İbn Cüreyc, aynı zamanda bu rivayetinde Atâ'nın görüşünün delillendirmesini de aktarmaktadır. Buna göre Atâ, sarhoşu aklını kullanamayan hasta gibi görmemekte ve sarhoşun kendi isteği ile zararını ve sonuçlarını bilerek sarhoş olduğunu dolayısı ile muhtemelen sonuçlarına katlansın düşüncesi ile sarhoşun talakının geçerli olduğu görüşünü benimsemektedir.⁴⁴¹ Anlaşıldığına göre Atâ akli bir çıkarımla bu görüşüne ulaşmıştır.

Atâ'dan sarhoşun talakı ile ilgili gelen bu iki farklı görüşten hangisinin tercih edilmesi gerektiğine gelince, İbn Cüreyc hakkında alimlerin ifade ettikleri, Atâ'dan gelen nakiller konusunda bir çelişki olduğu zaman itibarın İbn Cüreyc'in rivayetlerine olacağı yönündeki bilgiyi⁴⁴² göz önünde bulundurarak, Atâ'nın sarhoşun talakını geçerli

⁴³⁸ Abdürrezzak 11400

⁴³⁹ Abdürrezzak 11404

⁴⁴⁰ İbn Ebî Şeybe 18260

⁴⁴¹ Abdürrezzak 12296

⁴⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 496; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Medîneti's-selam*, XII, 151

gördüğünü söyleyebiliriz.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

H. Peygamber'in vefatı ile birlikte genişleyen İslam coğrafyası içerisinde farklı yerleşim yerlerinde meskun olmak ve ilim merkezleri oluşturmak suretiyle İslami bilgi birikimini sonraki nesillere aktarma noktasında önemli görevi olan sahabenin önemlilerinden İbn Abbas'ın altı seçkin talebesinden biri de Atâ b. Ebî Rebâh'tır. Hocasının ilmi geleneğini aynı ilim meclisi ve aynı bölgede devralan olan Atâ'nın hayatına, fıkıh tarihindeki yerine ve onun fıkhi görüşlerine dair olan tezimiz, Türkçe olarak yapılmış tezlere konu teşkil etmemiş olmasından dolayı fıkıh tarihine bir katkı ile birlikte kendisinin öneminin bir nebze olsun hatırlatılması ve ortaya konulmuş olması amacını taşımaktadır.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın yaşadığı dönem olan h. 27 ve h. 115 yılları arası, İslam dünyası için Müslümanlar arasında vuku bulan siyasi ve tarihi tatsız olayların varlığı yanında ilmi gelişmenin, ekolleşmenin ilk adımlarının atıldığı bir dönem olması itibarıyla de büyük önemi haizdir.

Atâ b. Ebî Rebâh, sahabenin ileri gelenlerini ilmi mantıkla gözlemlemiş, olabildiğince fazla rivayette bulunmaya çalışmış, hocasının ders halkasını devralarak gelecek nesillere geçmiş birikimi aktarma noktasında büyük rol oynamıştır. Özellikle Mekke ilim merkezinden söz edilebilmesi için kilit noktada yer almış bir alim olması onun genelde İslami ilimler özelde ise fıkıh tarihi için önemini ortaya koyan hususlardandır. Pek çok farklı hocadan ilim tahsil etmesi, nakillerde bulunması yanında, farklı ilim merkezlerinde söz sahibi olacak olan talebelerin hocalığını yapmış olması da yine onun nesiller arası gördüğü köprü görevini ortaya koymaktadır.

İlmi, ahlaki, siyasi duruşu ve kişiliği ile toplumun, yöneticilerin, hocalarının ve farklı ulemanın takdirini kazanmış olması beraberinde ilim merkezi yöneticiliği yanında fetva makamının uhdesine verilmesi sonucunu doğurmuştur.

Atâ b. Ebî Rebâh ilmi kişiliği ile mütevazılığını birlikte değerlendirebilen, akademik anlayış taşıyan bir alimdir. Ders halkasında ilmi Allah rızası için aktarmayı ilke edinmiş, şahsi görüşlerini keyfi olarak ortaya koymaktan kaçınmış, farklı pek çok yerleşim yerinden kendisine ilim öğrenmeye gelen talebelerine farklı konularda bilgi aktarımında bulunmuş, bu itibarla da düzenli bir ilim, hukuk/fıkıh meclisinin olduğundan söz edilebilecek bir alim portresi çizmiştir.

Bilgi aktarımı sırasında farklı alanlarla alakalı nakillerde bulunması, farklı hocalardan gerek gözlemle gerekse uygulama/sözleriyle dağarcığını doldurmuş olması onun çok yönlü bir alim olduğunu göstermektedir.

Kendisinden yapılan nakillerin hadisler, sahabe sözleri/uygulamaları, dönemin ve bölgenin uygulamaları, dönem alimlerinin uygulama ve görüşlerini içermesi söz konusudur. Bunların yanında öğrencileri ile olan soru cevap diyalogları, zaman zaman kendisine herhangi bir bilginin ulaşmamış olduğu hususlarda edindiği ilmi birikim ile görüşlerini belirterek cevap vermesi, sorulara verilen fetvalar görünümü arz etmektedir.

Atâ'nın fıkhi görüşlerini çıkarmaya çalıştığımız ve birkaç defa bu gözle okuduğumuz Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i içerisinde yer alan ve rivayet zincirinde Atâ'nın da olduğu haberler mezheplerin görüşleri ile detaylı bir şekilde karşılaştırılabilir. Bu karşılaştırmanın müstakil bir çalışma konusu yapılması mezheplerin görüşlerine Atâ'nın ne ölçüde etkili olduğu hususunda önem arz etmektedir.

Kendisinin zaman zaman nakil olmayan konularda görüş beyan etmemesi yanında bazen de böyle durumlarda şahsi görüş belirtmesi söz konusudur. Bununla birlikte kendisine sorulan sorularda keyfi olarak görüş belirtmekten kaçınması, onun yaşadığı dönem sonraları oluşacak ehl-i hadis ve ehl-i rey gruplaşmasında ortada bir yerde durması sonucunu doğuracaktır. Atâ'nın bu noktadaki konumunun net olarak ortaya konulabilmesi için ayrıca müstakil çalışmalar yapılmalıdır.

Yaşadığı dönemden sonraları ortaya çıkacak olan ilimlerin tasnif edilmesine etkisi olduğu söylenebilir. Bunun yanında ileride mezhep imamlarının kendisinin sözleriyle fetva verdiklerinin belirtilmesi onun mezheplerin teşekkülü noktasında da etkisi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Kurân-ı Kerîm

Abdülvahid Bekr İbrahim Âbid, *Atâ b. Ebî Rebâh ve cühûduhû fi't-Tefsîr*, Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-kura Üniv., Danışman: Vasiyullah b. Muhammed Abbas, 1412/1992

Abdülvahid Bekr İbrahim Âbid, *Atâ b. Ebî Rebâh ve cühûduhû fi't-Tefsîr*, Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-kura Üniv., Danışman: Vasiyullah b. Muhammed Abbas, 1412/1992

Abdürrezzâk es-San'ani, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam (v. 211/827), *el-Musannef*, thk. Habiburrahman A'zami, Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983

Açıkgenç, Alparslan, “Evâil”, *DİA*, XI, 513

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani (v. 241/855), *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Riyad: Dâru'l-hânî, 2. Bsk, 1422/2001

Ali b. Medini, Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ca'fer Sa'di (v. 234/848), *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, 2. Bsk. y.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1980

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (v. 256/870), *et-Tarihü'l-kebir*, Haydarabad: Dâiratü'l-meârifî'l-osmaniyye, t.y.

Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (v. 256/870), *Sahih-i Buhari*, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1895

Cerrahoğlu, İsmail, “Tefsir’de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs’dan Rivâyet Ettiği Garibü'l- Kur’an’ı”, *AÜİFD*, XXII, 17-104

Ebû Zür’a, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah ed-Dimaşki (v. 281/894), *Târîhu Ebî Zür’a ed-Dimaşki*, thk. Halil el-Mansur, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1417

Fakihi, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas (v. 272/885), *Ahbâru Mekke fi kadimi'd-dehr ve hadisih*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş, Mekke: Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, 1986

Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisi (v. 277/890), *Kitâbü'l-mârife ve't-târih*, riv. Abdullah b. Cafer b. Dürüsteveyh; thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Medine: Mektebetü'd-dâr, 1410

- Hakim en-Nisaburi, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed (v.405/1014), *Ma'rifetü ulumi'l-hadis*, thk. Muazzam Hüseyin, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1397/1977
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybani (v. 240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397, 2. baskı
- Harald Motzki, *The Origins of Islamic jurisprudence: Meccan fiqh before the classical schools*, çev: Marion H. Katz, Leiden: E.J. Brill, 2002
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit (v. 463/1071), *Târîhu Medîneti's-selam*, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2001
- İbn Adi, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcani (v. 365/976), *el-Kamil fî duafai'rical*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim (v. 235/849), *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame, Cidde: Darü'l-Kıble, 2006/1427
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris (v. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dil*, ofs Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, [t.y], Haydarabad: 1952/1371
- İbn Ebû Hayseme, Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (279-892), *et-Tarihü'l-kebir*, Kahire: el-Farukü'l-Hadise, 2004/1424, III, 223
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (v. 681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebna'z-zaman mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-ayan*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1968
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (v. 354/965), *Meşahiru ulemai'l-emsar*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (v. 354/965), *Kitâbü's-sikât*, Haydarabad, 1393/1973
- İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed (v. 620/1223), *el-Mugni*, y.y, Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini (v. 273/887), *Sünenu İbn Mace*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Kahire: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, 1975/1395

- İbn Ma'în, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Bağdadi (v. 233/848), *Kitâbuhü't-tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, 1979/1399
- İbn Ma'în, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Bağdadi (v. 233/848), *Ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Muhammed Muti' Hafız, Muhammed Kamil el-Kassar, Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1985.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri (v. 230/845), *et-Tabakatü'l-kübra*, Beyrut: Dâr-u Beyrut, 1957/1377
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (v. 597/1201), *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1412/1992
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih (v. 261/875), *Ma'rifetü's-sikat*, thk. Abdülalim Abdülazim Bestevi, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985
- İsmail L. Çakan-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs”, *DİA*, I, 79
- Jakob M. Landau, “Küttâb”, *DİA*, XXVII, 3
- Kelpetin, Mahmut, “Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Abbas”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2010, cilt: XIV, sayı: 45, s. 206
- Küçükaşçı, Mustafa, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 558
- Malik b. Enes b. Malik b. Amir el-Asbahî el-Medenî (v. 179/795), *el-Müdevvene*, y.y, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1994
- Merginani, Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr (v. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, thk. Tallâl Yusuf, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, t.y.
- Mevsîlî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud (v. 683/1284), *el-İhtiyar li-ta'lîl'l-Muhtar*, Kahire: Matbaatü'l-halebî, 1356/1937
- Mizzi, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (742/134), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992/1413
- Muhammed b. Abdilazîz, *Fıkhu Atâ b. Ebî Rebâh fî'l-menâsik*, y.y, 1429/2008
- Necm Abdullah İbrahim el-İsâvî, *Fıkhu'l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh ve menhecuhû fîhi*, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1431/2010

Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri (v. 676/1277), *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzebe*, Beyrut: Dârü'l-Fıkr, t.y.

Yiğit, İsmail, “Emeviler”, *DİA*, XI, 89

Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat, 3. Bsk, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405